

CLASS - 7

Nagaland Heritage Studies

PHOM

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE

Nagaland Heritage Studies

CLASS - 7

STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL RESEARCH & TRAINING (SCERT)
and **STATE CENTRE OF NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Grateful acknowledgement is given for permission to use photographs from 'Nagaland 1963-2013 fifty years on' by DIPR; photographs from AWO, ABCC, Steve Odyuo, as well as contribution of poems by Naga poets.

Nagaland Heritage Studies - CLASS-7

Copyright © SCERT & SCNL, DSE 2018

Third Edition: 2023

Illustrations: Thejaseko Rhitso

Design & Layout: artworksTM NAGALAND

FOREWORD

The Nagaland Heritage Studies (NHS) is a series of 18 officially recognized Nagaland languages from classes 1 up to 8. These books aim to teach the Nagaland Languages using local culture and heritage as its content base and also promote cultural richness of every tribe and community. The introduction of the Nagaland Heritage Studies in the State's schools from 2018 was in consonance with the guidelines of the National Curriculum Framework (NCF) 2005. The Nagaland Heritage Studies textbooks revised edition covers the learning needs of the students which have added meaningful illustrations. The NHS textbooks are evolving to better language learning of Mother Tongue which is the core basis of one's identity, history and culture.

The State Council of Educational Research and Training & SCNL would like to express gratitude to Professor D. Koulie for his contributions.

We would also like to acknowledge the Department of Arts and Culture, DIPR, all Literature Boards, Tribal Hohos, and the individuals concerned for their contributions towards the development of Nagaland Heritage Studies Textbooks.

The Council & SCNL also wishes to extend its gratitude to Smt. Kevileno Angami, Commissioner & Secretary, Government of Nagaland, SCERT and School Education for sharing valuable suggestions towards improving/updating of Nagaland Heritage Studies textbooks.

Lastly, appreciation goes to SCERT and SCNL team members who have worked hard in completing the NHS textbooks revision on time.

Dated: Kohima the 7th of November 2022.

THAVASEELAN K
Principal Director (IAS)
School Education, Nagaland, Kohima

N.CHUMCHANBENI KIKON
Director,
SCERT, Nagaland, Kohima

SHEEHONGSHAH

India Sorkar hommei nyiübüh shah meeishi lekkei nyingei nyuhen medkü kaüpján nyupü kü shenshi Nagaland sorkar-i yao hangkovih yah-ei jen maanpü kahmüg vailangmao shahlhem longi nyupü kahmüg kü Hashih beü-i laophü lei nyiübüh shah mhanhen ahshiüng shongnyiü shei teihtü Education Department hommei school lei iehen laaitap ngaihen shing SCERT ami mongshang longpü kotü “NAGALAND HERITAGE STUDIES” shei mentü daoshu dhü dükpüle Naga amei vanglem dükhiliüng Mohitap, Yimpila, Bü-oo chongei leiyei yemmei dükpü, laaitapmü ngaiyei iehen, haa hommei mahdaihen nyupü yiangei tuhpü kei chongkahan.

Pünyiüvaishi, jen Phom ami laophülei nyiübüh shah ne-mhan, meheyao lekpü neshiü vangbung longi nyu-ei dainyüke. Shah-ang ngaipü laaitap hapalei nyiangkuk jaa (new spelling pattern) Phom Laaiyuong Dükliüng Ghong hommei liüngpü Spelling hapa Phom People Council-i mongei yahpü kü lahbhentü jennei hapa ielhem laaitap ngainyüpa. Kandok shah kü epükei nedükpü phiyü pheidaipü üng meibüpa, shah-ang jenni mehe dükkei dainya haa dao-aong leiyei dükshah.

Denjaa kü nyinghen mhanhen longi nyujao, mechem-ao laophülei Nyiübüh shah kü neken-i, haa deyakphong, shejao nyiangpü iepü kü longi mongshuohtuh. Hapa-i mon niüng üpa ang ha mih-i nyinghen. Menyih thahshi hakeipü laai dhü neshiü hadü hangkovihvaishi nedük, hanangkü Ihem longi peihtük, betük aamtük ha mechemmao nyokkei neleikahan.

Tohpüle hashidhü amphongi laophü nyiübüh shah mechem mhanhenshang niüng yongpü lashopshing dongvongpü vaikahan hadü mih-i niüng üpa ha nyinghen. Hapa laai iepü ambeü Kahvangi moihimante.

(T. IMDONG PHOM)

*Chairman
Phom Literature Board*

GOSHI NYUPÜ

Fah

1. Ngei shah-ang niüng kü menvih shuohnyeih	1
2. Dükhiliüng vanglem yimpila	4
3. Lunglaang Ou	10
4. Lug, shukvang hadü nyah cheileipü yimpila	15
5. Nagaland-ei laailem kihikon yimpila	20
6. Habeü paha hadü nyiüha	26
7. Shilloi shaümyung	29
8. Chingshu mübü jepü	35
9. Shahhiüng kü nyupü yangnyu	41
10. Naga amei lhachei hadü hapalei labpü	45

Ngei Shah-Ang Niüng Kü Menvih Shuohnyeih

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Hashihdhü-i vaanyaaü ngeü meishi ngaiyei iehen.
2. Shahjük jaa nyinghen hadü shahlhüng liünghen noteihen.
3. Vaanyaaü labpü meishi nyinghen.
4. Vaanyaaü lei shongnyiü shahdhü nyinghen.
5. Vaanyaaü kü shettei pheentü pheepü shah kü lahen.

Pampü kahvang:

Ngei niüng kü menvih shuohnyeih

Niüngi lhemphü dükpü shing.

Ngei omdanei nenyupih

Lhemhük danghen nevaijü eehen shingvaishi.

Ngei shah-ang niüng kü menvih shuohnyeih.

Ngei omdanei nenyupih

Meishi nyuhen nevaijü meipü danghen shingvaishi.

Ngei shah-ang niüng kü menvih shuohnyeih.

Ngei omdanei nenyupih

Ngeilei büm küpü diüngpü lüdaihen.

Ngei shah-ang niüng kü menvih shuohnyeih.

Ngei omdanei nenyupih

Ngeilei moplem labhen meihen.

Ngei menvih shuohnyeih mehenangkü

Ngei kü wong nyüpeih hadü

Daomei dükhen hepak mei nyüpeih.

Ngei shah-ang menvih shuohnyeih mehenangkü

Opa, niüngi ngei netuhphong.

NYIANGKUK

1. Menvih : Kahvangkü menvih shuohpü.
 2. Omdanpü : Naü-i chenyiü omdanpü.
 3. Diüngpü : Mohoh din-i diüngpü.
 4. Daomei : Beü-i daomei dükhen vongbong.
-

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü jieüshi lahei nyiangtuh:

1. Vaanyaaü nyiangbü-i kahvang menvih shuohhen mehekei om nedannya?
2. Vaanyaaü nyiangbü-i mehekei kahvang menvih nya?
3. Hapa shahlhüng nyi hommei mehe nyingaok nyükeh?
“Ngei niüngkü menvih shuohnyeih mehenangkü
Opa, niüngi ngei netuhphong”.
4. Hapa vaanyaaü hommei mehe nying aoknya

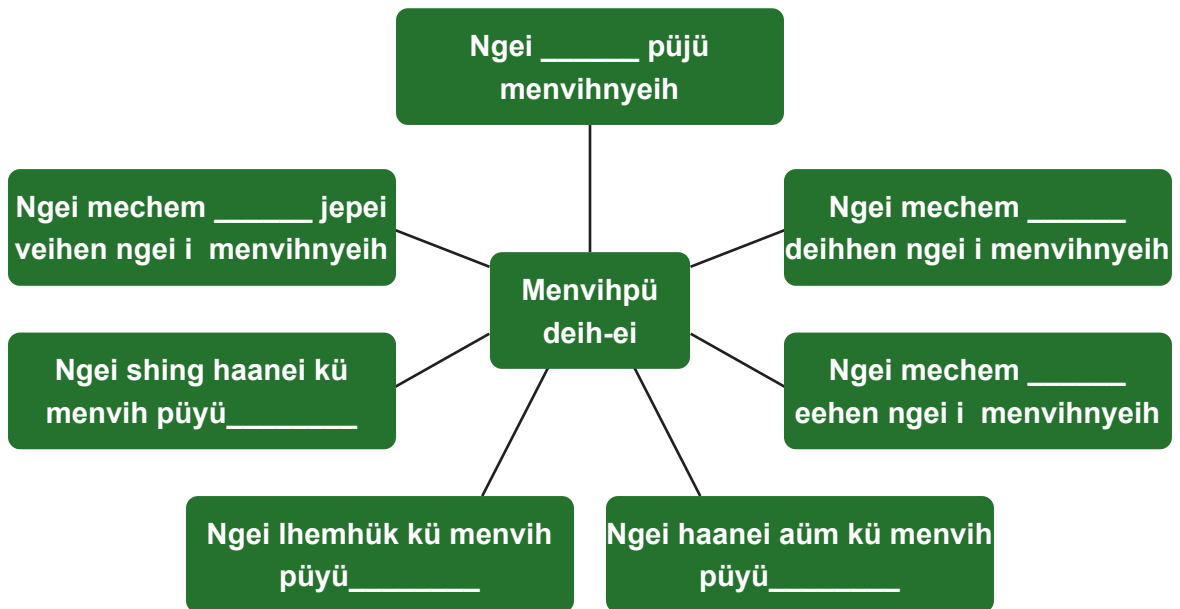
B. Vaanyaaü kü nyupü shahjük dhü yahei leeteipü shahjük kü haüptuh

a. Meeihen	Jahen
b. Danghen	Jieüshi
c. Hepak meei	Meeipüpa
d. Netuhphong	Yahpü
e. Wong	Tuhdükpü

C. Shahjük jaa dhü mhannei nyupü yahei laophü i shahlhüng liüngtuh.

a. Meeihen	b. Danghen	c. Hepak meei	d. Wong	e. Netuhphong

D. Niüngi mehe kü menvihnya shingkong kü nyiangtuh.

E. Ghong kü shennyiak chem liüngei jaüteituh. Class kü niüngei ghong i deihpü etuh.

- Jennei yangnyu kü diüngei menvih shuohpü/menvihpü vanglem lhem chem nyuhteituh.
- Jennei yangnyu meeibüpa kü nyuhen shing menvihei nyuhen niüngi mükkei deihnya?

F. Deihtü nyiangtuh:

Hapa vaanyaaü kü veishuohjü, kahvang-i jen shingvaishi longi moihimanteke, jenni phoppei yiüpü mon nevai hapa mü nyeishi shuohnyüke. Jenni düngei menvih shuohhen betükpü mehe ang?
Niüngi deihaokpü lhemphü nyiangtuh.

Dükhiliüng Vanglem Yimpila

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem meishi lekkei ietuh.
2. Ielhem küpü shahkü shettei pheentü nyingtuh.
3. shahmüg dhü nyuhbü hadü küphüdhü mü jaüteituh.
4. Ielhem kü dükhen shuoh-ei nyupü jieüshi düktuh.
5. Shahjük jaa nyingei shahlhüng liüngen.
6. Ghong kü hean yahhen hadü laophü-i deihpü chuteih ehen.
7. Jennei büyem lakdao dükhiliüng jong nyingei nyuhen.
8. Laophü nyingkü chuteih deihtü nyianghen.

Awdüabpei opi uotü hiübeüdhü kü aongjük shookei uo-shi, benyiü hashih hepak kü chingshulei nyupü hepak deihei leetü shah-ang nyupü nyuhichong cheileidaipü deihteke. Gas stove, refrigerators, khari, kon-aw hadü mobile phones, benyiülei nyiühipa-i haadhü eejü longi thamahen shei deihhah-ei nyu.

Chiüpi-i hapakei chuteih deihahei uoshi nyushingkü, hiübeü shuombü Akon-i opi shei nyüktü, niüng hashihmü nyushi aongjük longi hahla shei phe? Chiüpi-i longi hahhaümpeih shei eshuohshingkü, shao hiübeü-i shejü popcorn hadü ice-cream hahla shei phe? Hamei hepak kü haadhü

neshiü shei chiüpi-i eshuohteke, hadü benyiü-i aongjük kü voong shangei shihtü hashih dhükü yahshuoh shingkü, oh! Opi hajük meishi niüngi haa mellei mhanpa shei phe? Chiüpi-i nyiitü, hammei opa-i hapakei liüngtü

hamphongkü shuohhüampeih shei eshuoh, hiübeü dhü-i chepa jong longi nyinghah hiü-ei opa daokü daitü leishingkü mehe mehe yah-ei lei kü hüampa shei pheepü nangkü chiüpi-i yimpila hapakei eshuoh.

Ngelei opa lebü chingei daoshu nadangkü daitü leishingkü betjök, yang hadü nyahjieü lei kü hüampeih. Shejü Büpa mehe yu-niüng lebü chingei daihaümpa? hadü büpa mepa shingei daihaümpa? Shei phe, büpa-i chingshu hük küpü hük shei daiyei phong hi yaan yu hüampeih hadü hapa nangchei shennyiak dhü-i jumphongei nyupü daohinang ou, aong, nyiam hadü hepak haanei kü mohoh-ao danghaümpaih.

Hapa hepak kü lob noteipü vanglem neshiü, shennyiak dhü-i aong, hüm, nyiam hadü daohinang cheiteipü vanglem nyupeih. Affa longi daovang vaishi noteiteke hapa-i mohoh nevaijü nya shak aok sham shüangshi shuohteke. Shula aüm (British) dhü peipheikü mon nyiam lob hadü laai lob noteihen pahngteke. Haa hepak kü pheileihshing neshiü, laophü-i napü laophü-i dükei nyupeih. Shemmong beü-i laophü-i hahhen hahying, yemha maakha dhü shei hüampü

nyuteke, laophü-i owen ashak dakei nyupeih, shejao jenni nedükaokpü dao haanei nyupüyü hüm, jiü hi zük, affa hadü nyiam hanangkü haadhü dao shakhen shingvaishi aong, ou hadü ashak cheiteiyei nyupeih.

Chingshu leipü shennyiak haanei hüm yemei tailu shingei daitü hüm lei hüampeih, hüm longi daovang vaishi nyuteke. Opa-i ekühüampü lei Konyak aüm longi kon gohshi, jumphong-i kahshaa shutü hümyong hallei dungshi hüm liüngei, kahjilei nyupü ühüm shennyiak kü yu-niüng deishih hadü shao aopü naga shennyiak dhü hapa ühümpa leipü shakniüng daiyei phümbhah ashak, voong hadü vei-i liünpü dow, aüm, kojök, mohoh hadü ou shuoh-ei Assam aüm mü pheileih-ei nyuteke.

Chingyow chingshu dhü-i shüükhen nyiam kahji leipü shakkei leitü chingshu lei nyiam shüükteipü shennyiak kü shuoh-ei phong hi yaan liüngtü noteiyei nyuteke. Hepak hepak kü jiü hi zük daoha nangha yu-ei peiteiyei nyuteke.

Hanangkü chingshu shennyiak dhü-i napü lhemphü dangei nyuteke. Daohinang beü chingshu shennyiaki dükpüliünpü, aüm, dow, uoshing, lak-ai daolem kaümmei nyuteke.

Phümbhah yah-ei vi liüngtü hapakü rong nyiopü longi hepak yahpü daoshu vaishi nyuteke, hahvetei taümpheikü mon dükhen vanglem nyuteke, hahvet shee kü dükjema sheilii nemei-i mangtainyehi shei hiünglempü nyuteke. Büm nekongpü nyiü-i hapa rong kü nedükhen khüampü nyuteke hanangkü vünyü-i mon hapa daoshu dükkei nyuteke. Hakla rong labpü iy hanangkü hakla rong kü dükjema, nganga hökkü dipü mahpü ponghen shei detpüvanpü nyuteke, hanangkü vüamnyiü viünyü shennyiak-i mon hakla rong kü dükkei nyuteke, hakla rong danghen longi wongshi nyuteke. Naga ami püüjieü, phenlak, jiü, püüthang, awnih hadü nük yiü küpü yahei liüngteke. Hapa vi-kü rong meishi shih-ei taümphei kü mon ashak dakei owei nyuteke.

Nyiüha dhü-i dük-ao liüngteke, kahdok yah-ei meishi nihtü dük longpü maanpü liüngtü awkü vannei tuhtü noteinyüke.

Paha dhü-i lak-ai dow, aüm aapü, shemmei loklakhen dao hadü phong hi yaan liüngei nyuteke. Nyiüha paha baong haanpü neshiü-i daoshu hökkü chemi dükpüyü, kahei sha-ei kahdao dükpü nyuteke. Hashihdhü mü lien-ei aopü pehe shennyiak beü-i vüangsha hepak kü hangkovih yah-ei dao düknyüke hadü hashih dhü-i yao nyiühipalei daoshu kü sheühnyüpeih. Shah-angpü nyuhichong hadü menyih shongnyihpü nyuhichong chemjalak kü lao lao, hashih dhü-i yao nyiühipa lei daoshu kü sheühte hūampeih hadü dipü mangngui thahshi daoshu kü tohpü neshiü, hamei yiangnyu müghung-ü niüangi hahhen vaijema, niüangi dao dükhen vongbong. Shennyiakei lemow kü monglemshi nyupü neshiü, laophü nyingkü dükeiliüngei nyuei daipeih. Yung, püü, kahdok kaümmei angkü dangpü hadü vanglök daülangshi nyupeih. Niüangi niüngei daoshu dükhen vongbong hadü mih kü monglemei nenyuhen.

NYIANGKUK

1. Vanglem : Vanglem meipü nyuhhen.
 2. Shemmong : Jennei shemmongi kahvangkü menvih shuohnyeih.
 3. Müghung : Jenni müghung jieüshi tuhhen.
 4. Chuteih : Jen düngei chuteih meei nyuhen vongbong.
 5. Daülangshi : Jenni düngei ngeih hi shin daülanshi tuhhen.
-

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü lahei nyianghen:

1. Chiüpi üpamü shah jaütei nyükeh? Benyiü-i mepa jong enyükeh?
2. Benyiü lei hiübeü-i hahpü lhemphü hah-ei nyupü hi ang? Mepa doalem lao lao nyükeh?
3. Nagaland-ei meyang meyangpü denkü lob neshiü-i mepa noteipa?
4. Chingshulei nedangpü daolem mepa ang?
5. Nagaland-ei meyang meyangpü hepak kü üami hüm liünghüampa? Hadü hapa hüm mellei yu pa?
6. Naga chingshudhü changshi shaashi mükkei nyuaokpa?
7. Meyang meyangpü hepak kü Naga amei müghung mepa nyupa?
8. Meyang meyangpü hepak kü nyiüha hadü paha baong haanei mehe daoshu dükei nyupa?

B. Shuohei nyupü shahlhüng dhü jieüpü hi nejieüpü nyiangtuh.

1. British aüm peiphei kü nyaim hadü laai lop peipeih.
2. Hahvetei mang pahng she kü phümbhah yahei vi liüngtö hapa kü rong nyionyeih.
3. Diüngei mechem opi i aongjök shookhen shang, benyiü hashih hepak kü nyupü deihnyüke.
4. Hashih dhü-i yao nyiühpa lei daoshu kü sheuhte hümampeih.
5. Opi lei jepa yennei diüngei vaishi daihaümpeih.
6. Nella dhü-i mon hakla rong noakhen.
7. Daoshu kaümmei Naga paha i dükhen.
8. Yeishi nyupü Naga aüm lhemphü dangei nyuteke.

C. Ielhem küpü jieüpu shahjök yah-ei shingkong kü shihtuh.

1. Vi Ihem lao lao ngaihen shingvaishi noteipü _____
2. Nük hi hao cheühen hadü yung tuhhen _____
3. Nyiam yu-pü shennyiak-i nyiam yah-ei liünpü _____
4. Daohinang shakshingkü nyiam mü hadü laaisho mü shuohpü _____
5. Shinghük küpü hük-ei daipü _____
6. Iy leeshi nyupü rong _____

D. Jieüpu shah kü veikaok shihtuh

Meyangpü hepak kü,

1. Naga aüm dettei vanpü

- a. Pheileihpü
- b. Yem hüampü
- c. Rong liünpü

2. Affa longi daovang hapa hommei shak aokpü

- a. Zük
- b. Dük
- c. Mohoh

3. Püüthang, phenlak, jiü haadhü yahei liünpü

- a. Shem
- b. Rong
- c. Dük

4. Shem vepü, ching yompü, hadü voong hi veei yah-ei lak-ai dükpü

- a. Pahadhü
- b. Nyiühadhü
- c. Nanglak beü

5. Nagaland-ei üpa yao mih-ei lemow kü nenyu

- a. Denja hepak kü
- b. Meyang meyangpü hepak
- c. Opi lei chepa hepak kü

E. Shahjök jaa dhü nyingei laophü i shahlhüng liüngtuh.

1. Vanglem
2. Shemmong
3. Müghung
4. Chuteih
5. Daülangsh

F. Dao dükpü/ nyi nyi nevaijü ghong kü shennyiak chem outü jaüteituh:

- a. Nagaland-ei menyihshongnyihpü hepak hadü shah-angpü hepak baong haanei lhem nga nyiangtuh.

- 1.
- 2.
- 3.
- 4.
- 5.

- b. Deihtü jaüteituh:

Nagaland-ei pi hi bü hepak kü nedangpü shah-ang pü hepak kü dangpü mehe keh?

- c. Meeipü deieiyangshen jenni nyinghen / noteihen, mühen nevaijü nyinghen Naga amei denjang yiangnyu jong (jennei bühipa amei daokdük vanglem jang)opi aüm hepak küpü.

Lunglaang Ou

Amur Falcon

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem küpü shahjük lekkei iehen.
2. Ielhem meishi nyinghen.
3. Nyuhbü hadü küphü dhü mü ielhem nih-ei jaüteihen.
4. Ielhem küpü dükhen shuohpü jieüshi nyiangtuh.
5. Shahjük jaa nyinghen hadü shahlhüng liüngnüng mhanhen.
6. Ghong mü nevaijü nyi nyi thaitü sheühyeoyei nyingnüng khetuh.
7. Jennei ngeih hi shin kü nyupü phaüyem yianghen hadü junghen.
8. Phaüyem yianghen hadü junghen shingvaishi noknyiü-i dükpü daoshu dhü nyingtuh.

Nagaland kü Pangti ching maanpü beü-i men eeshi nyingpüyü Lunglaang ou hommei. Doyang yung chümpü namei hapa Pangti ching Wokha District lei nyüke. Bung ieyei Lunglaang ou haja longi ouyow daipü Pangti lei peiyei kanshuo hük nyutü

shao African kahdok yemei nedohi lütainyüke. Pangti chingei mon nevai i shahang a Changtongya, Longleng hadü Peren district lei yao Lunglaang Ou jum chüaphijan liüngei eenyüke. Siberia kahdok mellei jom chüaphijan liüngei nyunya halleipü haja longi

Naga kahmüg-ei peinyüke. Haa ghongkü Pangti chingei nyeishi peipü Kahdoknyiü kü yimpila khih.

Amur falcon shei nyükpü Lunglaang ou hakü scientific menkü Falco Amurensis shei enyüke. Falcon shei epü Lunglaang-ou ghong maanshi nyüke, ghong longi daipü ouyow India kahmüg Arabian yungching hommei daipü Africa lei ünyiü hepak kü hallei jum nyunyüke. Ou büm manlangmao grams 200 hükshing vihshinyüke. Piyei daipü ouyow ghong kü lem lushi pipü 22000 Km vangbung kü

dainyüke. Thamapü hük hapa ou kü nyingpüyü lem lushi hadü yaniüngao nedohi piyei daiaokpü ou hük nyüke.

Bung ieyei baanglien hepak kü Lunglaang Ou (Amur Falcons) Pangti chingei Changtongya, Longleng hadü Peren district lei bakei nyiomeitü

wongjaa ngaitü tailu yentai nedohi Arabian yungching hommei piyei Africa kahdok ngoitainyüke. Chongpahngpü lei Pangti ching ami phaüyem junghen hadü yianghen nenyngi ou dhü chü-ei pheileihhen lem ang vamjateke. Hapa ou dhü püü-jaung kaothang dhü lei nenmü nyiomeiyei nyushi phaüyem shapü (Shikari) ami yowshi chü-aok. Hakeiha Pangti chingei bung eyei hapa ou dhü mongnemei-i chü-ei nyutüke.

Shejao, mechem chingaüm kü hapa ou dhü yiangei tuhhen nyuhpü shangkü cheileipü longi pei. Wokha District hadü lebü district dhü lei Lunglaang-ou yianghen shing lem longi kaüphan pahngteke. Nyingnyoi shinghiphei junghen, Amur Falcons Eco Club pahngpü, scientific hommei hapa ou nang meeishi nyinghen chongpahng hadü ching ami hapa lekphei kü ou chü-pü tohhen ngeükham shuoh. Shao nedoh-i phaü yomei ou kaap shapü tohhen wongmü dükteke.

Pangti chingaüm phaüyem shapü küpü Lunglaang-ou yiangei tuhpü aüm vaiteke. 2013 mü pahngei Pangti chingü Amur falcons Lunglaang-ou nyioshemmei shing leiteke hadü “Falcon Capital” shei kahdonyiü-i

Pangti chingmen nyingteke. India sorkar shahkungnyiü kü Indian Wild Life Protection Act 1972 kü labhentü hapa Amur falcons Lunglaang-ou yiangai tuhnyüke.

Shennnyih Pangti chingei peijü “Lunglaang-ou kappü aüm küpü yiangai tuhpü aüm leipü” shei jenni ponghen, hapa ou peiyei nyupü hepak thahshi nyiakhingai yomnyüke. Hepak kansho hük monga kü ching ami ou yiangai tuhaoknyüke shei nyingteke.

Pangti yimpila hommei jenni nyinghen hayü mechem noknyiü kü mepa lhem vaijao meishi lekkei nyuhpü venpü shuohjema shennnyak-ei chuteih meipü cheilei aokhen. Pangti ching shennnyih Kahdoknyiü kü Yen peishing (tourist) vaishi nyüke, ou veinüng peipü ami thamashi Lunglaang-ou (Amur falcons) dhü chemi jennei kahdokei nyupü ienyüke

NYIANGKUK

1. Heütei : Nga-nga-i haanei heütei.
2. Nyiübüh ching : Shennnyak hük bühpü shing.
3. Amma Naü : Amma ying hepak naü.
4. Yashanpü : Nenyigaok nevaijü nih-ei neaok.
5. Nien : Sheilii kü nien vampü.

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Pangti ching mepe lem kü mih-i nyingpa ?
2. Pangti ching mellei nyüpa?
3. Amur falcons Lunglaang-ou mehe lhem ang hadü hayaoha ou mehekei ?
4. Pangti ching mü lennei, mepa lebü shingei Lunglaang Ou i chuaphijan liüngeinya?
5. Mehekei Pangti chingei Amur falcons Lunglaang-ou peinya?
6. Mehekei Pangti chingei Amur falcons' Lunglaang-ou mongnemei-i pongnya?
7. Amur falcons Lunglaang-ou yiangai tuhhen mepa düknüng khepa ?
8. Mepa yimpila hommei Pangti ching nang nyingnya?

B. Shuohei nyupü shahlhüng kü jieüpü hadü nejieüpü nyiangtuh:

1. Lunglaang-ou hayü ou ghong kü longpü hük nyüke. _____
2. Baang lien ieyei Lunglaang-ou Pangti chingei piyei nyomeinyüke. _____
3. Lunglaang-ou piyei daipü tohpü shing-ü Siberia. _____
4. Pangti ching ami Amur falcons Liüng-ou yiangai tuhpü aüm. _____
5. Ou kappü aüm küpü yangei tuhpü aüm leipü, Ou yompüdhü '. _____
6. Pangti chingi Amur falcon Liüng-ou nyeishi thaipü kahdoknyiü kü shongpü.

7. Lunglaang-ou jungniüng Amur falcon Eco Clubs shei pahngteke. _____
8. Amur falcons Lunglaang-ou chününg vongshi nyüke, jom püü shaopülei nyomeiyei ounyeh. _____

C. Laai kü nyupü shahlhüng medao küpü ang....

1. Amur falcons Lunglaang-ou maanshi shejao wongkohshi.

2. Phaüyem shapü ami Amur falcons Lunglaang-ou longi chüteke.

3. Pangti ching ami Amur falcon Lunglaang-ou nechühen shing lekkei dao dükteke.

4. Lunglaang-ou ünyiü vaangpaan kü shampü shingei ouhen lümnyüke.

5. Lunglaang-ou yungnyiü hommei pinyüke.

6. Lunglaang-ou dhü yapniüng nevaijü chününg longi yowshi.

7. Pangti ching aüm kü Amur falcon Lunglaang-ou yianghen shing nyuh-ei vennei hadü shahjang dhü shuohteke.

D. Shingkong kü jieüpu shahjök shihtuh.

1. Lunglaang Ou lei scientific men ü _____ .
2. Pangti ching ü _____ shei kahdoknyiü i nyingteke.
3. Lunglaang Ou yü ghong _____ piyei dainyüke.
4. Chongpahngpü lei Pangti ching ami _____ lem nangkü Lunglaang Ou chüteke.
5. Lunglaang Ou yü püü-jaung _____ lei nyiomeeinyeih.
6. Pangti chingaüm phaüyem shapü küpü Lunglaang Ou _____ tuhpü aüm vaiteke.
7. Ouyow ghong kü Lunglaang Ou lem _____ piyei daiaokpü ou hük nyüke.
8. _____ mü pahngei Pangti ching ü Linglaang Ou nyioshemmei shing leiteke.

E. Dow mongei shuohei nyupü shahjök dhü yahei shahlhüng liüngtuh.

dainyüke	yanghen	lishi	ghong	deih ei
----------	---------	-------	-------	---------

1. Shennyiak dhü kü _____ nyuhen eshuohteke.
2. _____ i keshu lok nüng yongteke.
3. Püü dhü _____ longi shongnyiü nyüke nevaijü ngoikahen hepak kü phaü neshü i jongkahlen.
4. Ou haanei yü shampü vangpaan yammei _____.
5. Jennei nyuhbü diüngei _____ meeishi hunyüke.

F. Eyei dükhen – Phangei pheepü shah kü ghong chem liüngei jaüteituh. Class kü niüngi deihpü hadü leevampü hanteituh.

1. Ou hadü yem yiangei tuhhen niüngi mehekei shongnyiü vaishi deihnya?
2. Niüngei shingei shennyiak dhü kü phaüyem chününg hadü yeppü tohhen shingvaishi niüngi mehe dükhen.

Lug, Shukvang Hadü Nyah Cheileipü Yimpila

Ao amei yimpila

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem meishi lekkei iehen.
2. Yimpila hük pheï kü hük shahlhüng jieüşhi iehen.
3. Hapa yimpila küphü dhü hadü nyuhbü mü meishi jaüteiheh hadü labpü nyinghen.
4. Yimpila küpü shahjük, shahlhüng nyinghen.
5. Yimpila küpü labpü nyingei nyianghen hadü iehen.
6. Nyianghen meishi nyingtuh.
7. Shahlhüng kü shahjük jaa noteituh.
8. Yimpila laophü-i deihpü kei ehen.
9. Büshah yimpila longi nyinghen kennei deihtuh.
10. Yimpila labpü ngaapükü ghongmü chemi hean yahtuh.

Menyih shongnyihpü hepak kü yung yemha lei yimpila hapakei nyuteke, than, lug, shukvang hadü nyah haadhü yem alli longi mongjempü küphü nyuteke. Kahliüng shing kao aeiha sha-ei, hük chem hük chem shei kah dao taümmei nyuteke.

Nyih hük than-ei kah lei shateke, keshu lokyak-i kahshu pahngteke, hepak maani angtü kah shembü vaipü nangkü, than namnoniüng leiteke. Küphü dhükü meishi namnowei ühhen shei deihsingkü, phai neshiü, hao mükkei meishi

cheühen shei mongshüangteke. Büpa mongshüangei nyushingkü konhük deihteke hadü büpalei longkaung

la hūk shaiyei haokü shihtü cheü-ei taümteke hadü haokü chüappei veishingkü longi kemshi nyuteke.

Hanangkü longi mongongshi küphü dhü kü nükham hahniüng nyükteke, küphü dhü longi meishi hahtü, mehe shihpükü hao meipa? shei pheeteke, phaa neshiüpü nangkü ngelei la hūk shaiyei shihpeih shei eshuoh shingkü, küphü dhü longi thamateke shejao jomphong shao nyienei, shahang mü pahngtü jenphong shing hao ,than-i üng cheütuh shei eshuoh shingkü büpa lei mongkü thamtü deihtü nyihjeih namnoteke.

Nyih daipü aimü than-ei longkaung hükchem hükchem shaiyei shihpü nangkü nyihhük haokü shihhen meheyao neshiü-i longkaung küamta, bümkong mon aoteke shejao küphü dhü kü longi pampü nangkü büm vaijao shihtü hao meishi ühhen shei deihtü büpalei büm haodük-ei phaokei shüütü cheüteke.

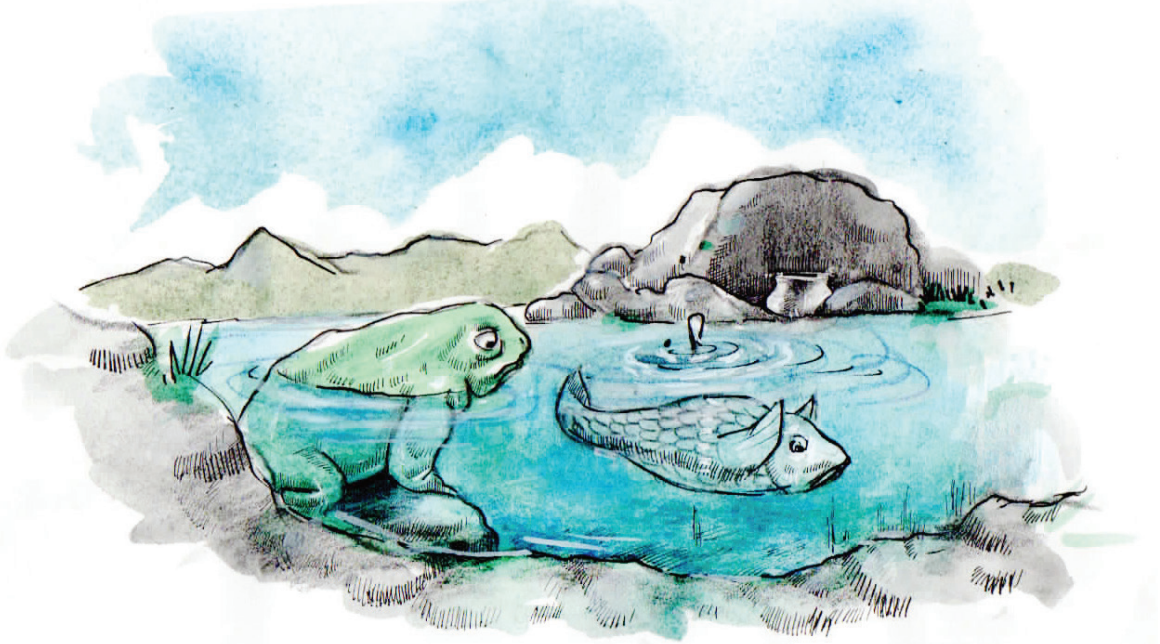
Haa nyih nükham hahniüng üpa-i yao nenyük-i om dhiüpü nangkü nük aei pa-i vom laokpü ne-nen aoki nük hahniüng leiteke, hadü longi meishi hah-ei nyushingkü, than neshiü shei nyingteke, lebü daoshu kü lüdaipü va-

aishang shei meheyao mongshüang neshiü-i nyuteke. Shejao nga nga hökkü nyah longi hannei vaüteke, büpalei nükshungei than büm hakpüh-i ditaitü chongjateke.

Küphü dhü kü longi pampü nangkü meishi namnowei ühhenyinghen nangkü kheyai shompülei büpalei yiangnyu lannei shuohteke. Küphü dhü-i chem shingvaishi hiüngshangi deihteke shejao than-ü ngapaa kei nyüke shei jomphong jaütei hadü lug-i nyitü, than-ü lhemphü kü longi mangyahpha mongdang shüpeih shei e, shukvangi shao nyitü than-ü büm ba-mü longi nyihüshi shüpeih shei-e hadü jomphong beü than-ei chuteih mei betüktü, nyi-ei nyuteke.

Kahdao betük, than betüktü, jomphong nyi-ei nyushingkü, lug büpalei büm kü mükkei shangkü hanghi pongteke hadü büpalei vom pu-ei longpü eeteke, küphü nyi yao thama-ei veishi nyu, lug vom düktü müg laowei vam, büpa veiher longi nemei-i leidai. Haphei kü shukvangei la shiangphei lei shiü-ei lei khan leidai, büpa nyiamei vaüteke shejao büpalei la shiangpheilei khan phauk-ei leidai.

Nyah-i büpalei küphü nyi hapakei

cheileipü eetü, ngei mehe ponghen-
 yo shei nyiamtaitü nyuhepak kü
 nyah lei üng law khan law-teke hadü
 shuompülei nyah-ü üng neshiüpü
 yem hük leitai. Shah-ang küphü jom
 chemphen veihen longi nemeipü
 yem leitai hadü than kü naampü
 hommei hapakei pongpü khih shei
 jumphongi nying. Jumphong nethee

nemei pükü veiyei neaok-i shiülangi
 yungkuk mongei phauk-ei shü dai,
 shejao jumphongei yembüm cheilei
 daipü lakshing hanangkü shennyih
 thahshi lug-ü vom longtü, müg laoshi,
 shukvang la shiangpheilei mon
 phauk-ei lei hadü nyah kü üng neshü-i
 nyüke.

NYIANGKUK

1. Küphü : Küphü meipü nyuhen vongbong.
2. Mongdang : Hük hi hük mongdang nyingteiyei nyuhen.
3. Shah-ang : Büpa shah-ang leikahen.

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü jieüshi lahei nyianghen:

1. Küphü alli üamphong ang?
2. Kahdao küphü alli-i mükkei dükhampa?
3. Hapa yimpila hommei naga aüm mükkei pü vüangshapü vanglem noteipü nying aoknyükeh?

4. Than-i mehekei büpalei longkaung la haokü shihpa?
5. Than-ei nyingnyoi mükkei nyupü keh?
6. Hapa yimpila hommei mehe labpü nyingaok nyükeh?

B. Shennyih thahshi hapa yung yem lhem alli lei nyingnyoi dei-aei mükkei nyükeh nyiangtuh:

Nyah :
 Than :
 Shukvang :
 Lug :

C. Jieüteiyei haüptuh.

1. Shembü longkaung la hük shaiyei haokü shihteke.
2. Than namnowei ühhen.
3. Nyah longi meeishi hahtü, mehe shihpükü hao meeipa.
4. Küphü dhü than-ü lhemphü kü longi mangyahpü mon dang shüpeih shei e.
5. Lug büpalei nükshungei than büm chongjateke.

D. Shingkong kü jieüpü shah shih-ei nyiangtuh.

Dapü, laopü, cheileipü, longkaung, menvihpü

1. Müvang nyupükei nevei-i jaa leepü _____
2. Shak-ei vampü _____
3. Long khan longpü _____
4. Lak hi la lei men hayaoha hük _____
5. Mikhü shah mei epü _____

E. Jieüpü shah kü (✓) hadü nejieüpü kü (X) shihtuh.

1. Küphü alli, nyah, than, lug, hadü shaüpschung nyuteke. ()
2. Küphü alli aeiha hükei kahlei chem, hükei kahlei chem shei shateke.()
3. Naga amei vanglemei kü kahshembü nyiomeihen hadü küphü dhü-i namnonyeih.()
4. Than-i hao cheüniüng shukvangei la hük shaiyei shihteke.()
5. Lug-i epülei than-ü shiangjing tüam longpü nangkü ngapaa kei shiüteke.()
6. Lug, shukvang hadü nyah jumphonei küphü-i pampü chuteih meikü nyiipü nangkü hanghi pongpeih.()

- F. Shahlhüing dhü lekkei ietuh. Küphü meeipü mehe ang deih-ei dangtuh. Küphü meeipü i mehe düknya hapa kü thiüngla rong shihtuh hadü nemeeipü küphü i mehe düknya hapa hakla rong shihtuh.**

Büpa nevaijü benyiü i laophü shingmon deihpü	Niüng meeipü jong etuh	Niüngi mechem sheühpü nahen shang sheühpü
Niüngi mechem shah ehen shang pangpü	Nephe i niünger dao yahpü	Niünger nemeeipü shah epü
Shangpheilei niünger shah epü	Niüngi mechem ponghen shang niüng kü sheühpü	Niüng kü dhüm hadü phahji hupü
Niüng mükkei nya hakei yahpü	Niüng kü nampü	Niüng kü monglonghüpü

- G. Mongshaüng dükaokpü – Niüngi hapa hepak kü mehe dükhen? (Nyuhbü i mongpükei hapa dükhen lhem ju-i eyei nevaijü nyiangeri dükhen)**

- **Recess hepak kü niüngi haanei aüm üpa mao ngaahen neshiü i eejü.**
- **Class lei niüngi haanei aüm kü nemeei i dükkei eejü.**
- **Nükham hahhen hepak kü niüngi haanei aüm nemoh i eejü.**

- H. Shah eyei dükhen – Shah eteipü (Dialogue)**

Shennyiak nyi mü nyeishi nyupü i nyiangeri nevaijü ju-i jaüteipü kü Shah eteipü shei enyeih. Laophü i deihe-eyi nyiangpü büshah (Fiction), lei shennyiak nyi mü nyeishi nyu ei jaüteipü.

Nyuhbü i shennyiak jetü yimpila lei nyupü küphü alli lei nyingnyoi düshangeri yonger jaüteituh – küphü alli mechem than lei kahei dao dükhen pahngjü.***

Nagaland-ei Laailem Kihikon Yimpila

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem meishi lekkei ietuh.
2. Ielhem küpü nyinghen dhü kengei nyingtuh.
3. Nyuhbü hadü küphüdhü mü lekkei jaüteituh.
4. Ielhem küpü dükhen shuoh-ei nyupü kaümmei jieüshi düktuh.
5. Shahjök jaa nyingtuh hadü shahlhüng liüngtuh.
6. Ghongi shah jaüteipü kü hean yahtuh.
7. Büyem yimpila nyinghen kennei deihtuh.
8. Nagaland-ei lem mübü dhü-i daomei dükpü kü vihpü shuohtuh.
9. Laai kihikon hommei lhemphüli dapüsheepü peipü nyinghen.

BRITISH VANGLEM PEISHEE KÜ:

Büden hepak kü naga aüm kahdoknyiü kü shenteipü neshiü-i hayaoha lomja nyuteke, chingyow Assam, Manipur, hadü Myanmar mao meheyao shenteipü neshiü, hapakei mihmü nenyu-i hayaoha lomja nyupü nyuhichong dükhiliüng vanglem hayaoha nyüke. Naga aüm shahlhem longi nyujau nyiangei tuhpü neshiü, mihmü chempü neshiüpü nangkü büshah yimpila nyiangei tuhhenao nenyngi nyuteke. Hanangkü büshah yimpila nyuhichong dükhiliüng shahmü mon eyei jaüteiyei daiteke.

DENCHANG LAAI KIHICON:

Laa nyiangpü meheyao neshiüjao,

hashihdhü hadü nethee nella dhükü pangei thaiyei nyuh-ei venpü nyuteke. Chingshu beü-ei pang (Morung) hommei mon nyuhpü venpü nyuteke. Hapa pang paha dhü shingmon nyuteke, shejao chingshu haanei lei nyiühadhü lei yao pang-ao nyuteke. Hashihdhü vangbung shiü (9) küpü annpü hük (11) nguipüdhü laophü shem tuhphongtü pangei nyuei, shem yempü thahshi nyunyüke.

Pangei nyuh-ei venpü kahdoknyiü kü nyueichongei daihen lhemphü nyuheivenpü nyuteke. Lakdao dükhen nyuhpü, shemdao dükhen nyuhpü, kahdao dükhen nyuhpü hadü vahaok haokhen nyuhpü lhemphü

shiüteke. Vepa, kahdoknyiü nyingnyoi penpülangpü vongshiüh, yemhimak, dinlhem ailem beümü haokhen nyuheivenpü nyüke. Nyiüha hadü pahadhü nyuhijong baong haanei lekkei nyuhnyüke. Hapakei pahngei kihikon nyuhpüvenpü shuoh-ei nyupü American Baptist Missionaries peiphei kü tohteke

AMERICAN BAPTIST MISSIONARIES- BRITISH VANGLEM PAHNGPÜ:

Nagaland kü British vanglem peipü yimpila nebepü vaishi nyüpeih. American Baptist Missionaries peipü hommei Naga kahdok kü chingmei neshiü-i nyupü, vaipü vanglem peipü hommei chingmei peiteke hadü shula shah nyuhpü hommei British dhü-i yao Naga aüm mü meishi chuteih thahei jaütei aokhen lem aapei tuhteke. British missionaries dhü-i Christian shahjang mei pampü jong venpümü chemmi kihikon-ao Naga aümkü nyuh-ei Primary laaipang shem aapei hashihdhü kü nyuh-ei pahngteke.

1839 bungkü shongpü American Baptist missionary Rev. Miles Bronson Naga aüm mü chongpho-ei pahngteke. 1839 bung kü Assam vi-aong baong eepü konyak ching Namsang-ei peiyei Assamese Evangelist Assistant

Rev. Miles Bronson

Godhula Rufus Brown mü chemi Naga aüm chongphonüng pahngteke, bupa-i Namsang lei laaipang shem aapteke hadü chingshu mübü dhü hadü chingshu nanglakdhü haanei hashihdhü laaipang shemmei shummei pahngteke shejao lashiüh nemei-i Bronson diüngei leidaihenmü vampü nangkü hapa laaipang shem kaüpdaihen mü vamteke.

Bronson leidaiphei kü 1872 bungkü Rev. Dr. E.W. Clark Nagaland-ei peiteke. Godhula-i yeihshi mepü Namsang moidoilei chongpho-ei nyupünangkü Sibsagar Mission Centre lei pongteiteke hadü lhemphü pheyo-ei shah-om thaiteke. 1872 bungkü Molungkimong ching Ao moidoi lei Rev. Dr. E.W. Clark nguiteke, büpalei shembünyiü Mary Clark-i

1878 bungkü nyiühadhü lei laaipang shem aapteke. Shongpü press, Molung Printing Press Molungyimsen chingei aapteke. Hallei Ao shahmü shembüpa phoppü hadü keshu laai lebpei ngaiteke.

Rev. Dr. E W Clark and Mary Clark

Christian mission hadü laai kihikon-ei chongshing Molungyimsen vaiyei nyupü, 1894 bungkü shing chaiyei Impur lei deiteke. Hadü yuongmü yuongmü Impur Mission Centre Ao Baptist Churches (shah-ang ABAM-Ao Baptist Aroga Mungdang) lei headquater vaiteke.

Rev. Dr. W.E. Witter-i yao Lotha moydoi lei chongpho-ei pahngteke. Büpa hommei Roman script Lotha dhükü nyuhteke hadü Lotha amei shahdung hadü nyiangkuk laai 1889 bungkü ngaiteke.

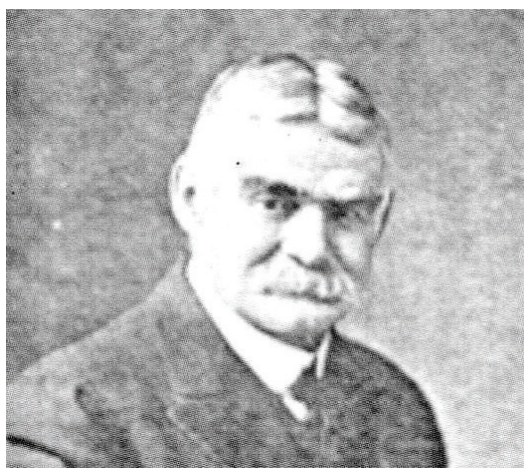
Dimapur lei Rev. C.D. King-i Chümoukedima lei laaipang shem aapteke, shejao Naga aüm haanei khü-ei yongpü nangkü kaüptükteke hadü 1887 bungkü Dr.Rivenburgi hapa laaipang shem shao nedoh-i pahngteke. Rivenburg-i Angami dhümü vangbung 36 chongphoteke, büpa-i doctor vaishi diüngpü aipü dhükü veipümü chemi laai kihikon-ao nyuhteke.

British sorkar-i Naga aümkü kihikon shuohhen kennei deih-ei laaipang shem aapei nyupüdhü kü kheih vaihen chuteih mei taümtteke. Denshem 20 pahngpülei (1930's) kü Govt. Primary School 161, Middle English School 3, High School 2 Kohima hadü Mokokchungei aapteke hadü technical school Kohima lei Fuller Technical School shei aapteke.

AMERICAN MISSIONARY SCHOOL

American missionaries dhü-i nyianghen hadü iehen nyuhteke. lehen laai neshiü hadü laaihiüng lebpei haanei nyiübüh shahmü mon shuohteke. Yembüm jonghen langhen, yemya vanglem meipü shuongnyiüvaishi nyuhteke. Püüdao dükpü, yaan shükpü, ashak hiupü, ashak thiüngpü ao nyuhteke.

Naga noknyiü kü nyuhichong dükhiliüng lhemphü phikü labhen phukteke. Laai kihikon hommei Naga amei shuli da-ei longteke. American missionaries' dhü-i lanei daomei dükpü kü Naga nanglak dhü-i vih-ei deihnyeih hadü kihikon sheilii hayhen shingvaishi hanghi lhemphü haok-ei neü aokpü kü vihpü shuohnyüpeih.

Dr. Rivenburg

NYIANGKUK

1. Düngei : Dükpü epü leiyei leiyei dük pü/epü.
2. Shingchaipü : Yüh-hi-ou hepak hepak kü shing chaiyei dainyüke.
3. Hiüh kaokpü : Shiy-hai hadü nyiammet yah-ei mih-ei hangshaw kü ow shihpü.
4. Hienteipü : Shahlhem daolem haanei mü pheitei yotei / hienteipü.
5. Bühibüaüm : Shongei nyuhampü shem-aüm dhü.

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü lahei nyiangtuh:

1. British vanglem peishee kü Naga aüm mükkei nyupa?
2. Naga aüm nyianghen hadü iehen mangnying-i mepa hommei kihikon shuoh-ei nyupa?
3. Naga amei pang vanglem dükhiliüng mükkei nyupa?
4. British sorkar hommei Naga kahdökkü American missionaries chongphohen mehekei shumpa?
5. Naga aüm kü chongphonüng peipü shongpü American üpa ang? Büpa-i mellei laaipang shem aapa?
6. Dr.E.W.Clark Nagaland-ei mepa hepak kü peipa? Büpalei mission dao mellei chongpahng pa?
7. Molungyimsen lei üpa-i laaipang shem pahngpa?
8. Dr.E.W.Witter-i Lotha aüm shing mükkei chongpho pa?
9. American missionaries dhü-i Naga aüm kü kihikon mükkei pü shuohpa?

B. Shingkong kü jieü�ü shahjük nyiangtuh:

1. _____ i Angami moitoi lei laai kihikon shuohpü mü chemi diüngpü aipüdhü kao chongei laangteke
 - a. Rev. Dr. C.D. King
 - b. Rev. Dr. Rivenburg
 - c. Dr. W.E. Witter
2. Bronson hadü Clark kü sheühpü evangelist _____
 - a. Mary clark
 - b. Supongmeren
 - c. Godhula
3. Naga aüm kü vaipü vanglem pongpü hommei _____ shei British ami deihpü shuohteke.
 - a. Nagaland-ei chingmei hadü shahkung vanglem peihen.
 - b. Naga aüm pang vanglem hadü büyem vaipü tuhphonghen.
 - c. Naga aüm Christian vanglem chongvenei daihen.
4. Naga amei shahmü büyem vanglem dhü jaaiyei daipü hommei _____
 - a. Denshem hük küpü hük vanglem dhü pannei daihen.
 - b. Nyiübühshah, büshah, yimpila laai kü nyiangei tuhpü
 - c. Büshah yimpila eyei daipü.
5. Molung Printing Press _____ hommei pahngteke.
 - a. Godhula Rufus Brown
 - b. Molungyimsen village council
 - c. Dr. E.W. Clark
6. Fuller Technical school _____ ei aapteke.
 - a. Molungkimong
 - b. Mokokchung
 - c. Kohima

C. Shahlhüng jieü�ü yemei khaiyei nyiangtuh:

1. Büyem laai kihikon vanglem	a. Molungyimsen lei nyuhbüdhü shing shongpü laaipang shem pahngteke.
2. Dr. E.W. Clark	b. Chümoukedima lei laaipang shem aapteke.
3. Dr. Miles Bronson	c. Pangei nyuh-ei nyuteke
4. Dr. W.E. Witter	d. Namsang lei laaipang shem aapteke
5. Dr. Rivenburg	e. Lotha shahmü shahdung hadü nyiangkuk ngaiteke
6. Mary Clark	f. Molungyimsen lei mission centre pahngteke
7. Dr. C.D. King	g. Angamis dhümü medical doctor hadü laai nyuhbü vaishi chongphoteke.

D. Laailem kihikon vanglem baong haanei lhem chem nyiangtuh

<i>Pang vanglem</i>	<i>Missionaries kihikon vanglem</i>
1.	1.
2.	2.
3.	3.

E. Ghong kü shennyiak alli i dükhen. Niüngei kahmüg ei laailem kihikon kü shongbü shennyiak nyinghen shing pehe/nyuhbü dhü/ noknyiü mübü dhü kü phetuh. Büpa/benyiü kü shenpü shahphong hük nyiangtuh. Niüngei küphü sheelei hük chem hük chem ieyei tanhütuh.

F. Nagaland ei map baktuh. Ielhem kü nyupü shongnyiü district dhü yamtuh. District laolao ei laailem kihikon kü shongbü shennyiak kei men nyiangtuh.

Habeü Paha Hadü Nyiüha

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Vaanyaaü ngeü meishi ngaiyei shahjük jieüshi iehen.
2. Shahjük jaa mhanhen hadü shahlhüng liüngghen shingvaishi noteihen.
3. Vaanyaaü labpü meishi nyinghen.
4. Jennei noknyiü lei büyem nyuhijong hadü shah-angpü denjaa nyuhijong baong haanei nyinghen.

Nyiühipa dhü-i eshee kü...

Habeü paha dhü dethaü

Pahadhü wongkohshi hadü monglongshi

Pahadhü hüampa vaihen bühpeih,

Nyiüha dhü kei uoshi lhaeteihen nevai.

Habeü nyiüha, innyaih shi hadü maanpü leituh

Nyiüha dhü innyaih shi hadü phahji nyunyeih

Nyiüha dhü lhemphü kainaihen bühpeih

Pahadhü kei dehen laohen nevai.

Shah-ang nyiühipa dhü....

Habeü nyiüha, niüng-ü pahamü hükkei nyüpeih.

Niüngi neaokhen meheyao neshüpih.

Nyiülel hangkovih mü nyeishi kohen bühpeih

Niüng shemyemhen mongteshang.

Habeü paha, niüng hommei denhivan jaaiyei dainyeih.

Viünyiü viüpa leishing kü mongnyanghen

Niüngi palei hangkohvih mao nyeishi kohen

Niüng-i hamei mangkhang nguihen.

NYIANGKUK

1. Ghong : Shennyiak nevaijü daolem longi nyupü.
 2. Shaopü : beümü lushi nyupü.
 3. Kaüpan : Thaihiyo-i dükhen taümpü kü kaüpan shei enyeih.
 4. Kahshang : kahdok beümü shaoshi nyupü kü kahshang enyeih.
-

DÜKHEN

A. Vaanyaaü vangmü hadü jieüshi ietuh.

B. Pheepü shah kü lahei nyiangtuh:

1. Vaanyaaü lei nyiühipa dhü-i habeü paha hadü nyiüha mükkei nyuhen ongyang nya?
2. Meyangpü hadü shah-ang pü hepak kü nyiühipa dhüi nyiüha habeü mükkei nyuhen deihnya?
3. Vaanyaaü hommei pahadhü mükkei nyuhen deihnyüke?
4. Vaanyaaü hommei nyiühadhü mükkei nyuhen deihnyüke?

C. Vaanyaaü kü nyupü jieüshi veikaok shihtuh:

1. Nyiühadhü lhemphü kainaihen labpü
 - a. Nyiühadhü mong maanshi hadü nyiamshi
 - b. Nyiühadhü veüshi hadü venpangshi
 - c. Nyiühadhü phahji hadü pamei kenteishi nyuhen
2. Niüng-ü nyiülei hangkovih mü nyeishi labpü
 - a. Nyiülei hangkovih kohen shingvaishi mon nevai shejao lebü kahdoknyiü daoshu-ao dükaokhen.
 - b. Niüngei hümlongnyiü mü nyeishi meishi nyuhen.
 - c. Kahdoknyiü daoshu longpü dükhen shingvaishi bühpeih.
3. Niüng-ü niüngei opa mü nyeishi labpü
 - a. Niüngei opa mü nyeishi kahdoknyiü daoshu kü daheipungei daihen.
 - b. Niüngei opa mü nyeishi habeü bühhen.
 - c. Niüngei opa mü nyeishi wongkoh monglongshi nyuhen.
4. Niüngi hamei mangkhang nguihen labpü
 - a. Niüng denngoipü pa vaihen.
 - b. Niüngei nyiühipa lei müghung nenguiakhen
 - c. Niüngei müghung nguiakhen.

5. Viünyüü viüpa leishing kü mongnyanghen labpü

- a. Hamphong pehe leishing kü niüangi jonghenlanghen
- b. Niüangi habeü bühhen hadü den-hi-van nemahtük-i tuhhen
- c. Hamphong viüdai shingkü lattei jom-i hüamhen.

D. Ghong i jaüteihen

Class lei ghong kü shennyiak nga hantuh. Habeü paha hadü nyiüha nang denjang kü deihpü jummei laai kihikon , mükjüp, daoshu hückeipu. Meeipü lhem jaüteishah hadü shinyih yahei noteihen chudeih hankühü.

Shilloi Shaümyung

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem küpü shahjük lekkei iehen.
2. Ielhem meishi nyinghen.
3. Nyuhbü hadü küphüdhü mü ielhem nih-ei jaüteihen.
4. Ielhem küpü dükhen shuohpü jieüshi nyiangtuh.
5. Shahjük jaa nyinghen hadü shahlhüng liüngnüng mhantuh.
6. Nagalang-ei nyupü yungyendhü jong nyingtuh shongnyiüvaishi Shilloi Shaümyung.
7. Nyingnyoi kü veinyuhüshi vampü ngeihishin netientük-i yiangai tuhpü hommei nanglei.
8. Ghong jaüteituh laangh mei kü thaiyei dapüshepü dao düktuh.
9. Dhongei nyükpü laai jong mhantuh.
10. Dhongei nyükpü laai mükkei nyianghen mhantuh.

Patkai kahshang lhüng heihpü enyüke. Nagaland-ei nyingnyoi kü Myanmar vi-aong thahshi nyupü vampü shaümyung ghongkü longpü haa jiam-ei veinyuhüpü shaümyung nyüke, Lütsam ching Phokhungri nyüke, haa shennyiakei la leeshi moidoi Meluri sub-division, Phek nyupükü Shilloi shaümyung shei district phüangkü nyüpa. Hapa

shaümyung bahiyangkü 0.25 – 0.30 KM kahmüg kaam-ei nyüke Shilloi shaümyung kah phaihen kü awkong püü (Pine) phaüyingi shonei ou-chüap kei nyüke. Hapa shaümyung-ei shapü lem keih-keih-komi dhaongei sha-ei nguihen nyüke.

Hiüngmeipü men-ü” Lusam “labpü lyeinyupü yung”, veijü yung nejenlen-i nyunyüke. British ami “Shiloh” shei nyükpeih shejao shennyih Shilloi shei beüshem shah hommei nonyüke.

Hallei nyupü ami hapa shaümyung ü yimpiching shei enyüke, mehenangkü hapa shinnei thamapü yimpila umshi nyüke. Hapa shaümyungei yompü hük nyuhen hapa laangh kü Shaümyung Ongla shei hallei nyupü shennyiak dhü-i deihnyüke.

Yimpila kü epülei Lütsam ching küpü Lünuri phüang ami shaümyung shinnei kahliüng haümtেকে. Nyihhük nyiü-hi-pa nyi habeü tap-ei tuhphongtü kahliüngei nyupü hepak kü naü thüab pü dan-ei lomi tap-ei leiyei veishingkü naü neshiü-i nyujateke. Jumi naü yempü nedangi longi pongteke, shuomshi shaümyung jiam-ei, Lak nyipheeni notü yung shakkei aanpü eeteke. Ching ami naü yianghen

medkü yunglem shuwei yung laytükhen pahngteke, shejao hapa dao nedük-i tohdükhenmü vamteke, mehenangkü ching mübükü mangh mü ngeü hük-i hapa dao nedoh-i dükei hapa shaümyung chüaptük jema shennnyiak shao üng mahhen shei e. Hanangkü hapa dao dükpü tohteke, hadü naü mahdaipü menkü khümpü kaüphan ang yahteke. Haanyih chü-pü Shüük nyihphei yemmü yongshi kahgo lei het yemhah-i eeteke. Hanangkü shennnyiak dhü-i naü-ü yemmü üng nyüke shei deih. Benyiü-i yompü nangkü üpayao hapa yungkü nelang. Jumi Benyiü yü hapa shaümyung lei Ongla shei menteke.

Shennnyiak dhü kü büang pükei deihshi nyupü sheniüng müvang ang hapa shaümyung nonyüke. Hapa daülangpü yungkü phokhen jom nyiamshi deihshi nyupü. Shah-ang-ü hapa shaümyung kü Yenpeih ouhom shing leidai, shennnyiakhü-i hapa nethee meipü shaümyung veihenkü mon nevai shejao, Ou-hi-yiühdhü veiher, aikü uo-ei lüteihen, Nyiamphaak shüükhen, veinyuhüpü shinghiphei la-i kamei veiher, nyihthaüm yia-püam-ei peinyüke. Shah-ang Shilloi shaümyung nyinghen longi shongnyiü khih.

NYIANGKUK

1. Dhindho : Keshu lokpü kü büpai dindho dangteke.
 2. Yemya : Hük hi hük kü yemya meipü huhen vongbong.
 3. Mongmang : Mongmangei benyiü laodai.
 4. Hean meipü : Yiangnyu kü hean meishi nyupü.
-

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Shilloi shaümyung jong nih-ei nyiangtuh.
2. Shilloi shaümyungei hiüngshangpü men meheang? Mehekei hakei nyükpa?
3. Mehekei Shilloi shaümyung kü laangh shem shei nyükhaümpa?
4. Büyem kü nyupü, mahdaipü nyiühanaü mellei ee-haümpa?
5. Mehekei yunglem shuwei nyupü tohtükpa?
6. Ching ami mehekei peihtaipü hepak kü hapa yung neno hüampa?
7. Shennnyih, niüng Shilloi shaümyung thümjü, niüngi mehe danghen hadü nyinghen?

B. Shuoh-ei nyupü shahlhüng liüngtuh:

1. Shilloi shaümyung _____ leeshi nyüke.
2. Shilloi shaümyung _____ shonnei nyüke.
3. 'Lütsam' labpüyü _____
4. Nyiühanaü mahtaipü kü _____ shei menteke.
5. Üpa shennyiak kao hapa yungkü nelang mehenangkü _____
6. Mahtaipü naü yung jiam-ei _____

C. Deihtü nyiangtuh:

Niüng kü Shilloi shaümyung thümnüng hepak shuohjüma...

1. Üpa yah-ei niüng heihhen?
2. Mükkei etü niüng heihaokhen?
3. Niüngi mehe yahhen?
4. Niüngi mehe dükhen?

D. Jieüteiyei haüptuh.

A	B
a. Lunuri clan	Shilloi shaümyung.
b. Nagaland kü beü mü longpü shaümyung	shaümyung shinnei kahliüng haümtেকে.
c. British	kü liihen manghjateke.
d. Ching mübü	Yenpeih ouhom leidai, ou-hi-yiü dhü veihen, aikü uo-ei lüteihein, nyiamphaak shüükhen.
e. Shaangpü shennyiak	ami Shiloh shei nyükpeih.

E. Jieüpü shahjök yamtuh

- Shilloi shaümyung_____ lei nyüpeih
 - Patkai kahshang
 - Saramati kahshang
 - Japfü kahshang
 - Phangpü kahshang
- Shilloi shaümyung bahiyang kü _____
 - 0.25-0.30 sq.km
 - 25-30 sq.km
 - 05-3 sq.km
 - 0.30-0.25 sq.km
- Haa nyih kaüpjän kü chü-pü Shüük_____
 - Yemmü yongshi kahgo lei het yemhah-i nyuteke
 - Shaümyungei ow ei nyuteke
 - Phaü ei kamteiyei eeteke
 - Kahei di ei dangteke
- Shah-ang ü hapa shaümyung kü_____
 - Hunted and deserted
 - Yenpeih ouhom shing leidai
 - Nedaüpü hadü nyingnyoi mangdükpü
 - Noknyiü l yinghen yung lem
- Shilloi shaümyung Lütsam ching Phokhungri moidoi Meluri sub-division_____ phüangkü nyüpa.
 - Mon district
 - Phek district
 - Kiphire district
 - Kohima district

Dhongeï nyükpü laai nyiangtuh

Kaüþjan kü hean yahhen shing nevaijü omhen shing khümmei (epü nevaijü nyiangpü) kü dhongeï nyükpü shei enyeih. Kaüþjan kü omhen shing shennyiak kü laai nyiangpü. E.g yiükjingpü, yiükpheepü, bunglompü moo, bungkaüþ shahthai etc. Dhongeï nyükpü laai yü kübpü heengpü(formal) nevaijü phaja-i nyuhen. Lomja i nevaijü ghong nyiangaokhen.

Dhongeï nyükpü laai nyianghen hepak kü shahmüg hanei deihei danghen.

1. Nyushing, nyih hadü hepak nyuhen vongpong.
 2. Jongpahngei dhüm shuohei hadü laai nyiangpü tohpüleï lakmien nyuhen vongpong.
 3. Shahdung jieüshi hadü shah lekkei nyianghen.
 4. Shembü i büpa nevaijü benyiü i mongmeeipü huyei yen kü nyükhen vongpong.
- E.g. Niüngei shemmei niüng bunglompü nyih moohen shing niüngei küphü büpa/ benyiü kü dhongeï nyükpü laai nyiangtuh.

03.Tangshaüþ lien.2023

Chaiba

Medical colony

Longleng

9089678934

Sub : Bunglompü nyih moohen shing dhongeï nyükpü laai.

Vangdhüm shuohpü Chaiba,

Ngei niüng meeishi nyüpa shei hinglemnyüpa. Hapa hapta kü ngei bunglompü nyih ngoi kü nyüpa, ngelei shemmei maanpü moo moohen nangkü niüng kü nyükei laai nyiangnyüpa. 9th Tangshaüþ lien 2023 om 5 p.m kü moohen kaüþjan liüngei nyüpa.

Ngei bunglompü nyih moohen hepak kü niüng peijü longi mongmeeihen.

Niüangi pampü

Aman

Agri colony, Longleng

9089478910

- F. State lei nyingnyoi meeipü yiangei tuhhen shing jennei noknyiü i Seminar yahhen taümmei nyüke ha nangkü niüngei küphü kü dhongeï nyükpü laai hük nyiangtuh.

Chingshu Mübū Jepū

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem küpū shahjūk lekkei iehen.
2. Ielhem meishi nyinghen.
3. Nyuhbū hadū küphū dhū mü ielhem nih-ei jaūteihen.
4. Ielhem küpū dūkhen shuohpū jieūshi nyiangtuh.
5. Shahjūk jaa nyinghen hadū shahlhūng liūngnūng mhanhen.
6. Ghongmū nevaijū nyi nyi thaitū sheūhteiyei nyingnūng khetuh.
7. Jennei yimpila jong hadū hapa lei labpū nyingnūng khetuh.
8. Mübū hūkei dhindho shennyiak dhū daomū nyingei hadū haa laophūkū nyunūng khetuh.
9. Laophū-i deihpū chuteih jieūshangi ngaiyei haa nyiangnūng khetuh.
10. Dao yamhen shing laai nyianghen mhantuh.
11. Dao yamhen shing mūkkei laai nyianghen mhantuh.

Hepak nyihhūk Naga chingshu hūkei Ching mübū dihen lūngei lemshi nyuteke. Būpa kü cheiyei shennyiak hūk būpa mangdidai-i jehen deih. Būpashing hapa daoshu yoopū nevai, phūang longpū küpū pehe pachem būpa mü sheūhteishi noknyiū-i müteishi nyupū ūba jehen ang shei mongshūang longpū chuteih hūk būpa kü peijateke.

Nyihphei, būpa nam-ei jum chemphen peiyei nyushi mechemmao nedūkpū daohūk dūkhen eshuohteke. Jum chemphen kü būpalei Yaan hapta hūkpong tuhei nyutū būpa kü nyokei leihe shei eshuohteke. Chaiba (first person) shongpū paha shemmei

leiyei ching mübū pa-i shennyih-ū shahlhem jaa hūk epeih shei yaan shangei laübpei awdūabpei hūampa kei phaoktei, mübū lei yaan vainūng aokpū khih “Hapa yaan-i shiangjing müshiūkpa yah-ei shiūhen”. Būpa phaoktei hepak kü awdaüb shie mü nyupū ne-ee. Nganga hūk kü būpa dow. Lakeipū yaan hukkei vū-ei chaha pehepalei ladok kü sheütū laphe-nyiū daktūk. Shiyū Shem aüm pungei chahayao thaūpei, chenyiūha-i yao būpa kü loh hadū chingyow dhū mehevaipa shei thaiteke. Būpa longi mongshūangei yaan kü eelaatū jaotūk. Naüpphei būpa-i elatūkpū yaan netuhhah-ū shei ching mübūpa lei nyokei leitūk.

Shiülangi Amet (second person) nyibapü pahapa yao yaan yah-ei shemmei lei, bûpai yaan kü meishi veitü hapa yaan longi wongkohshi nyüke shei ha yahei dao düknüng pahng, shemjaa shing shaümnyiü püükong shangei püü vanpü kü baüp-ei chaha mü-ei phaüei sha-ei püüdhü agei nyu. Chaha nyiomei ja jao nyiotemeikei hapa yaan jenmü hapta hükshing mon anghen shei eshi daowong dükpai yaan-nah kaümei jüngtük.

Hat-hük angpheikü yaan yah-ei ching mübüpa lei mongtemang kei shei pei.

Tohpüle Along (third person) chempabü paha lei hepak nguiteke, ching mübüpa lei lak leipü yahphei kü yaankü tokei veitü bûpai hei deihteke hapa yaan meiangke, shejao nejieü-i noteipü khih. Shiülangi yaan-yüü yongkü yaan yüüteke, mechem yaan nahliüngpü shang, bûpa-i chinglemnyiü lemkü pahngpü phendhü haamei daüteke. Bûpai düngei yaan aokshi tuhen khih ha hommei phen daüpü thiüngha haamhen shangmü.

Mechem hapa yaan hapta hük Alongei lakkei luompü shang yaan yah-ei bûpa ching mübüpa lei shemmei

mechem peijapü shang Along kü longi mongmei mehenangkü bûpai nopü yaan meishi jungei angtü nyokei leishuohteke, ha nyihphei Ching mübü-i pehedhü mü ngongba umshi shahthai hük nyükteke. Bûpai ngei chuteih hük deihnyüke hayü Along ngelei uoshingkü mangchei. Aopü shennyiak nyi jong nih-ei epa-i jetji nyi-i shennyiak dhü nemüaok-ü. Jumphong-ü laophü shingmon deihshi hepak kaümei laophü nanglei shing nyuhen khih. Shejao, Along-ü laophü shing nedeihnyu, noknyiü meihen shing deihpü hadü hangkovih yahaokpü hük khih, hakeipü shennyiaki chingshu mühen vongbong shei eteipheikü Along ching mübü vaihen cheteke.

NYIANGKUK

1. Noknyiü : Noknyiü kü sheühhen vongbong.
2. Wongkohshi : Hapa shem longi wongkohshi liüngteke.
3. Mongshüangei : Büpa mongshüangei nyuteke.
4. Hangkovih : Hangkovih yah-ei lhemphüli daoshu dükhen.
5. Mübü : Mübü meipü vaihen vongbong.

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Mehekei ching mübü cheihen wongshi nyupa?
2. Ching mübüpa-i mepa shahjaa hük epa?
3. Chingyow dhü mehekei Chaiba lei awdüab lei thaipa?
4. Mehekei Amet nyibapü shennyiak-ei lakkei nyushi yaan nah kaongkei leitaipa?
5. Mükkei Along-i yaan kü jungaokpa?
6. Mehekei Along ching mübü vaishi jepa?

B. Jieüpü shahjük dow mongeipü yah-ei epü nang nihtuh.

Hahnüampü, Monli, Lannei shuohpü, Phahjikohpü, Ngapaa, Libühaapü, Konkohpü, Chudeih gohpü, Hangkovih yahpü, Hangkovih neyahpü, Neliypü.

<i>Chaiba (First man)</i>	<i>Amet (Second man)</i>	<i>Along (Third man)</i>

C. Ielhem kü nyupü shahlhüng nevaijü shahjük yemmei hapalei labpü nyingtuh.

1. Pehedhü pa-chem lemhpü iy hommei shenteipü nyu.

2. Chaiba shongpü shennyiakei awdaüpei penpülangpü ngeü longi nyuteke.

3. Amet-i nopü yaani shiyü baüpjao neaoki leitük.

4. Along-i yaan kü jungpü.

5. Ching mübü-i Chaiba hadü Amet mübü vaihen neshüang ang shei e.

D. Niüngi hapa ielhem hommei nyingpüyü kaümmei mübü neleiaokhen. Mübü meipü vaihenshing dhindho nyuhen vongbongkhih.

Ghongmü uotü niüng-ü mübü hük haadhü dhindho nyuhen jieüpeih shei ha nyiangtuh.

E. Laaipang mübü vaipü hükkei meipü dhindho jong laaibhaong hük shing nyiangtuh.

F. Jieüpü shah kü veikaok shihtuh.

1. Hepak nyihhük Naga chingshu mübü lüüngei lemshi nyuteke.

- a) Nyoei
- b) Mongongei
- c) Dihen
- d) Mongshangei

2. Shongpü paha shemmei leiyei.....

- a) Ching mübü mü pongteiteke
- b) Ching mübü pa-i shahlhem jaa hük eshuohteke
- c) Ching mübü lei yembüm
- d) Bupa kü hangovih shuohpü

3. Nyipabü pahapa, chaha mü-ei phaüei sha-ei.....

- a) Phaü daününg pahngteke
- b) Shaümnyiü shing püü kakkpü
- c) Püü agei nyu
- d) Mongongei phokteiyei nyu

4. Chempabü paha-i eteke, hapa yaan meeiangke shejao.....
- a) Longi maak mü eenyüke
 - b) Nejieü-i noteipü khih
 - c) Neaoki nyüke
 - d) Longi mangshi eenyüke
5. Büpai ngei chuteih hük deihnyüke hayü.....
- a) Shongpü paha ngelei uoshing kü mangchei
 - b) Nyibapü paha ngelei uoshing kü mangchei
 - c) Chempabü paha ngelei uoshing kü mangchei
 - d) Chaha i büpa lei uoshing kü mangchei

Dao yamhen shing laai nyiangpü

Dao yammei laai nyiangpü vongbong laai dhü kaümmei omshi dao shuohpü aüm kü mehenangkü niüngi helei dükhen mongnya hanyinghühen nyüke. Shao hayü shappü laai nyiangpü khih, helei shao komei jepülei omhen nyükpü lei mehenang kü omaokpa ha nihei nyianghen, luhei nyiangpü hommei dao manpü, nyingpü, dükaokpü nang ienyüke. Laai kü dao manpü hadü laai kihikon denngaoipü laphen jong, mepa dükhen shangpü nang iehen.

English nyuhbü vaihen shing yüü-ei nyiangpü laai labpü hapakei

Ms. Along Jem

Nagaland

Mobile number+91XXXXXXXX

Email id: alongjem@gmail.com

Nyih: 12.10.2021

Shahshen: English nyuhbü vaihen shing yüü-ei nyiangpü laai

Sir/Madam,

Ami nyihjei ngaipü Nagaland Post shahjang laai kü vampü lei English nyuhbü kü shingkong kü ngeiyao laai shuohnyüpa. Nyuhhen hayü ngei monghahpü dao, hadü laaivangh hanaü dhü mü jaüteihen lümnyeih. Ngei Delhi Public School lei English nyuhbü bung alli nyuh hampeih. Ngei deihnyüpeih hapa daoshu kü ngei iepü laai, nyingpü hommei yüüpü laai jieüteishi nyüke.

Ngei napü laai dhü hadü khümei niüngi epü chingmeilemnüngei ngei kü sheüshih shei phenyüpa. Ngei mü tanteihüpü hadü phehen lebü nyujema, phangei shuohpü contact no hommei tanteishah.

Meeiteke niüng kü monglemnyüpa.

Jieüshangi,

Along Jem

G. Science nyuhbü vaihen shing laaipa kheibü kü laai nyiangtuh.

Shahhiüng Kü Nyupü Yiangnyu

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem küpü shahjük lekkei iehen.
2. Ielhem meishi nyinghen.
3. Nyuhbü hadü küphü dhü mü ielhem nih-ei jaüteihen.
4. Shahjük jaa nyinghen hadü shahlhüng liügnüng mhanhen.
5. Ielhem küpü dükhen shuohpü jieüshi nyiangtuh.
6. Shahhiüng kü nyupü yiangnyu jenni dungei vih-ei hadü dükkei daihen.

Noknyiü nevaijü ghongmü chemi nyupü shennyiak dhü dei-aei hükmü nyupü jong haanteinyüke. Hapayü hūki hūk akü nyuhteiventeipü thahteishi nyupü hommei. Hakeiha jen Naga bühpa aüm leeteipü bühhean dhindho kü veijü hapai jen kü sheühpü monglonghüpü nyunyüke. Naga bühpa Shahhiüng epü hayaoha dhindho meipü British ami nyingei nyuteke.

Meyangpü Naga aüm ü laülüki, dhüm gohshi hadü sheetok ngaishi nyu, Shahphahük meishi lahteipü ha shennyih laai kü nyiangai tuhpükei nyüke. Laophü-i etükpü shahkei küphü daomü nenyujüma longi

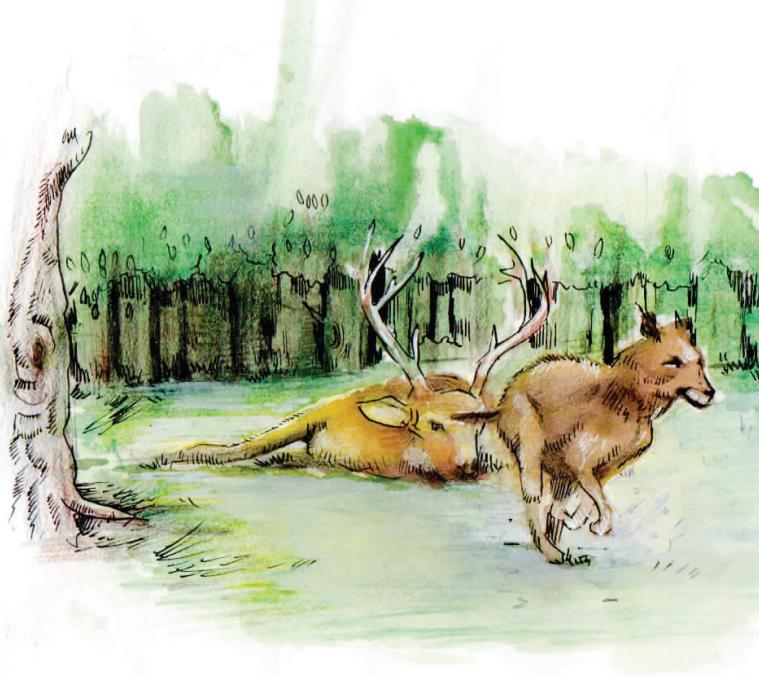
veüpününg. Hapa shahhiüngi hūki hūk akü monglemteipü nyu. Naga ami shemsha mechem mao nelat, jom chingshee lei lütai hepak kü shah-angao, chingshulei hapa vanglem chang nyüke, shennyiak dhü shemsha nelat-i lütaijao, qühpü vanglem longi neshiü-i Naga aüm nyuhaümteke.

Jathaanei-ipoung (granaries) shemmü yaanei venyüke. Hadü shemmongsha beü-i hah-hi-ying tuhhen shing duong-aam shemkü haübpei venyüke. Haadhü duong-aam kü shalat (Lock) neshih-i nyuhaümteke, mehenangkü qühhen mong-aapü neshiü. Üpai yao laophü lei nevaipü neyahnyu angkü changshi dangpü dao nyujao Labpü

phaü-ei nyahjieü eejü shongei
 eebü-i khüampü vaishi phen
 aübpei tuhhen haa hommei
 ngelei shei hupü nyüke. Haphei
 kü üpa peihenshang büpai ngelei
 shei ne-e nyu, haanei-i yeihshi
 khüamlangteke shei tuhnyüke.

Jennei Bühipa aüm shahhiüng
 eshi lhemphüli nyupüchongpü
 jumjong nyingnyüke. Hapakei
 meychang shi hükei yimpila yao
 nyüke

Hepak nyih hük Meychang shi shembü
 müpü yaanei Meyshi chününg dai. Shi
 maani taishi kahshu haadhü hommei
 phihük kahshang apsha lemmei
 meyshe changei lü dai, tohpüle shi-i
 meyshe hük chü aokteke, ching aüm
 haanei-i shi hadü chüpü Meyshi
 mahng eeteke. Shejao shi yü benyiü-i
 chü-pü meyshe tuhphongtü shembü
 yemei nyokei leitai, hadü Ching
 ami hapa meyshe ko-ei shi shembü
 peiyei mangyah shei danteke. Shejao
 nepeipü nangkü ching ami meyshe

hahtük. Shejao büyem vanglemkü
 meychang shi-i sheüh-ei chüpü shing
 phai shuohpü nyüpeih. Nyih longi
 angphei kü, ching ami hapa shiyü
 pehe phi lemmei nyupü ching küpü pa
 hükei shi shei nying. Ha danhinüng
 ching ami pehe phi lemmei Shi kü
 shuohhen jieüpü phai shuohnüng dai.
 Hapa keipü Naga aüm shahhiüng
 epü vanglem hepak luangi nyuteke,
 hahnüampü hadü neshüang pükü
 laophü nanglei shing nyupü vanglem
 tuhphonghen, shejao vanyang kü
 jenni noteihen meipü büyem vanglem
 yangnyu kü düngei jenni dükei
 nyuhen vongbong.

NYIANGKUK

1. Jaiyei daipü : Shingjaipü/lütaipü.
2. Lhemlu : Hayaoha.
3. Hepak luang i: Kanja-angpü.

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Jennei Naga bühibü aüm peihdaipü hepak kü mepa meipü nyingei nyupa?
2. Hapa ielhem hommei Naga aüm-ü laülüki dhüm kohshi nyupü shennyiak shei hutuh.
3. Mehekei Naga ami jom lüdainiüng shemsha nelati tuhnya?
4. Apsha phi lemmei pü ching ami meyshe chingei kolang pheikü mehe dükpa?
5. Mehekei apsha phi lemmeipü chingaüm pehe philem daipa?
6. Naga aüm denchang kü nyingnyoi meipü niüngi aohei nyingtuh?

B. Shingkong kü nyingtuh:

1. Naga bühipa aüm shahhiüng epü hayaoha dhindho meipü _____ami nyingei nyuteke.
2. Meyangpü Naga aüm ü _____ hük meishi lahteipü ha shennyih laaikü _____ tuhpü kei nyüke.
3. Naga ami duong-aam kü _____ neshih-i nyuhamteke.
4. _____ vangle longi neshiü-i Naga aüm nyuhamteke.
5. Jennei Naga bühipa aüm shahhiüng eshi nyupüchongpü jom _____
6. Meychang shi-i sheüh-ei chüpü shing _____ shuohpü nyüpeih .
7. Laophü-i etükpü shah kei küphü daomü nenyu chüma longi _____

C. Ielhem ietuh hadü jieüpü shahlüng yemtuh:

- a. Mepa shahlhüngei Meychang shi lei yimpila kü ching ami Meyshi hammei shei ne-epa

- b. Ielhem kü epülei mepa shahlhüngkü niüngi shongei eepü khüampü vaishi nyinghühen nangkü phen aübpei tuhnya.

- c. Ielhem kü epülei mepa shahlhüng kü jennei bühipa ami mehe jomei haa jomi dük.

- d. Ielhem kü epülei mepa shahlhüngkü Naga noknyiü, chingshu dhü-i hük hi hük mü meiteishi nyuhen.

- e. Ielhem kü epülei mepa shahlhüngkü Naga ami Meychang shi kü chüpü shing shei phai nyingnya

D. Shuohei nyupü shahlhüng kü jieüpu nevaijü nejieüpü shei nyiangtuh:

1. Meyangpü Naga aüm shahhiüng ne epü shennyiak nyuteke. _____
2. Meyangpü Naga aüm hük hi hük kü hiünglemei nyuteke. _____
3. Denjang hepak kü, Naga aüm jum chingyow lei shemmei heihnüng jummei shem lat ei dainyüke. _____
4. Ching ami shi kü shuohhen jieüpü phai neshuoh. _____
5. Meyangpü Naga aüm hahnüampü hadü iü-ei danghen deihpü vanglem neshüi nyuteke. _____

E. Büshah ietü dükhen:

Pehe nevaijü nyiühipa kü jaüteituh. Niüngei jat kü Shahhiüng kü shenpü büshah mhantuh. Niüngei class lei küphü nevaijü ghong kü hapa jong nyiangei hadü haanteituh.

F. Ghong kü shennyiak 4-5 liüngei jaüteituh:

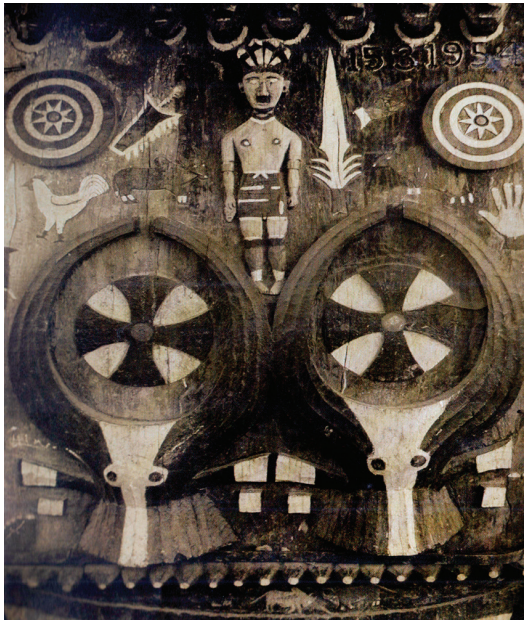
1. Shennyiak hadü noknyiü kü mehekei Shahhiüng kü nyupü shongnyiü ang.
2. Shah-angpü Naga noknyiü kü mehekei Shahhiüng kü nyupü mahdainya.
3. Laophülei yangnyu hadü noknyiü kü mepa lhem i Shahhiüng kü nyupü yiangei leiaokhen nyingtuh.

Class lei hük chem hük chem yongei jaüteituh.

Naga amei lhachei hadü hapalei labpü

NYINGHEN MÜGHUNG:

1. Ielhem küpü shahjük lekkei iehen.
2. Ielhem meishi nyinghen.
3. Nyuhbü hadü küphü dhümü ielhem nih-ei jaüteihen.
4. Ielhem küpü dükhen shuohpü jieüshi nyiangtuh.
5. Shahjük jaa nyinghen hadü shahlhüng liünghen mhanhen.
6. Naga jat dhü lei büyem vanglem hadü hük hi hük-ei jat jong nyingtuh.
7. Naga jatlidhü büyem kü ow lao lao nyupü jong nyingtuh.
8. Mükkei etü essay nyianghen nyingtuh.

beü hükkei nyunyüke. Haanei lei lak-ai lhachei yü Nya shiangjing, Shahnyiü, Meynyiü, Ouvang, Biü, Moihang, hadü Meyshang. Lhachei Litha Lienyiü, shennyiak shiangjing, amma hadü haw-haw-veni doymü doymü shiangpü lak-ai hakkeipao longshi shingkü eenyüke. Hadü lak-ai kaümmei büyem kü Naga aüm-i jaung shepe kü khümpü hadü jiüloh-i hapa jong nohaümteke. Yemhimak lhachei yü monglongbü, anghpüteipü, noknyiü labhen hadü hüampa vaipü haadhü keipü labpü.

Mechem Naga amei lak-ai veihen shang, püü hi voong, ashak ai-meeipü hadü lebü lakdaodhü, hayü leeteipü hallei labpü shuohpü

NYA SHIANGJING LHACHEI:

Lak-ai ghong kü Nya shiangjing beümü shuongnyiü vaishi enyüke.

Naga amei büyem kü labpü longpü hük hadü jennei State-ei Yem vaishi nonyüke. Shao mophimu, tapüsheepü daüpülangpü shei labpa-i nonyüke. Nya shiangjing shüamnyiü kü bakchema mhanshu lent-ei moo ühpü, hanangkü büpa anghpüdeipü shennyiak shei nonyüke. Shao shemju vetchema hayao chingkü moo ühpü, shüamnyiü kü Y kei haongei hakü Nya shiangjing bakchema shiümeipa hadü mhan moo ühpü shei noknyiü-i nyingnyüke.

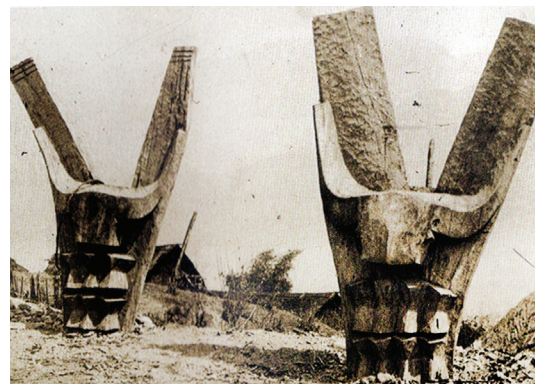
OUVANG (HORNBILL):

Ou ghongkü Naga ami Ouvang longi dhüm gohshi nonyüke, Ouvang labpü

wong hadü shangpa heanshu kopü, Naga jatli beü büyem ow owshing kü Ouvangshau adhen kü dhüm vaishi shihnyüke. Vannyangkü nyiüha-i Ouvangshau neshihnyih shejao, Ao aüm shiümei mhan moo ühpai mhanshu lentpü lei nyiüha hadü yiükha-i mon ouvangshau shukü lapnyüke. Hanangkü Ouvangshau pheih longi hadü dhüm gohshi Naga ami nonyeih, Konyak Angh lei shinshing püüshungkü Ouvang bakei nyüpeih, haa labpü lunghiong lei hean shei nonyüke.

SHAHNYIÜ (TIGER):

Shahnyiü lhachei labpü monglongpü, wong hadü yangbü, püü kü shahnyiü bakpü lebü yemlem mü chemi ehen pang shüamnyiü, peeshaden, hadü lunghiong shem hadü hallei nyupü aüm monglongpü hadü nenyiampü aüm shei labpei nonyüke. Pahadhü lei ashak kü shahnyiü bakpü. Shahnyiü

fa hüampa lei zük kü shihpü hayao vehok kü monglongshi beü üng dükaokpü shei yahnyüke hapa zük vepalei shiangjing yah-ei aokpü dangpü kü dhindho kei shuohnyüke.

SHÜAPTAO HADÜ MEYSHANG (BEAR AND MONKEY.)

Shüaptao, Meyshang dhü lei lhachei Nya, Shahnyiü kei longi nenonyu shejao haadhü kao labpü nyüpeih. Shüaptao labpü chingkü meychü veshang mhanpü hüampa hadü meyshang labpü shiülaang mhanpü hadü thaashi maashi nyupü shei nonyeh.

DAÜPÜLANGPÜ (FERTILITY MOTIFS):

Nyiüha amma, shennyiak büm, shennyiak shiangjing V kei püükü bakei haongpü, hayao pamteipü kü hüshüampü. Shao Vanghe, Lienyiü hadü Litha hommei jennei wong hadü vehok kü nahpülangpü shei nonyeh. Sümi aüm-ü phaitao hommei yao anghpüteipü hadü nyingnyoi-i lhachei hommei moo ühpü aüm shei nyingnyüke.

DIÜ DIÜ AI-I KAHNGPÜ (GEOMETRICAL PATTERN):

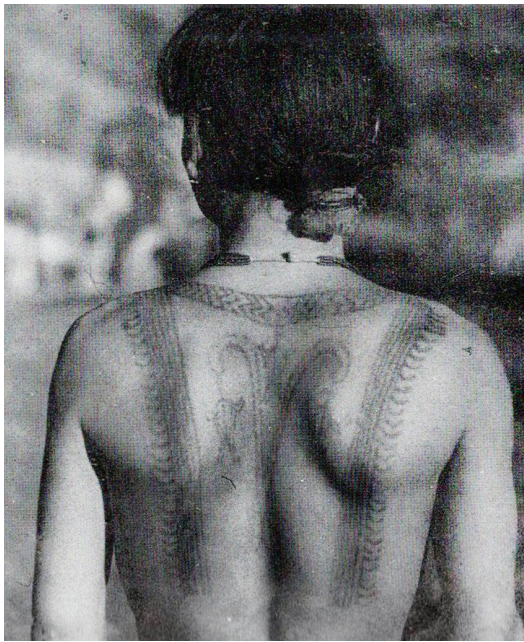
Ashak hadü shüngnangkü owlhem

shihpü vi-lhem lao lao yah-ei dakpü owlhem veihen lhem longi vamnyüke, hadü ashak kü diü diü ai-i kahngei shihaokpü lakdao hük hunyüke. Jat ieyeilei ashak nevaijü shüngnangkü aw shihpü vi rong lhem lao lao shih-ei dakpü hommei üam jat ha nyinghen medkü ashak dhü hayaoha nonyüke.

HIÜH KAOKPÜ (TATTOO):

Büm kü hiüh kaokpü veishuohjü dei-aei lao lao eenyüke. Naga jatli haanei hapa hiüh kaokpü vangleme nenyu. Hiüh kaokpeyü Konyak, Chang, Phom, Khiamniungan, Pochury, Ao, Sangtam hadü Yimkhiung haadhü jat-i düknyeh. Jat ieyei hiüh kaokpü dei-aei hadü hanghaa shing lao lao kü labpü gohshi kaoknyüke.

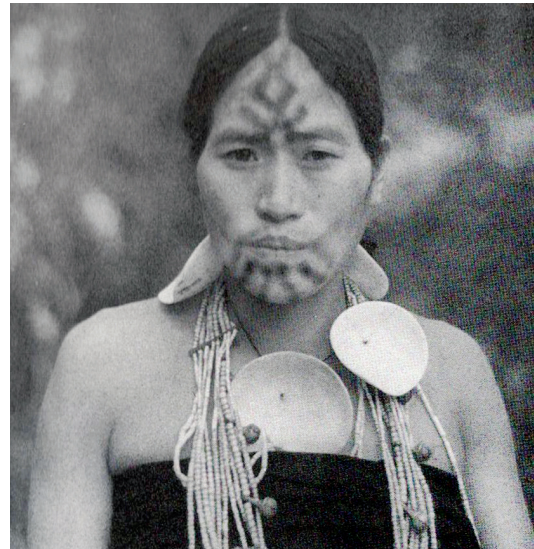

Hiüh kaokpü lhem lao lao nyüke. Haanei yü hiüh mehenangkü kaoknya ha hüksmü nyunyüke.

Paha kü hiüh kaokpüyü veshan vehok kü monglong pükü dangpü tokma leeshi nonyüke. Pahanaü dhü-i mechem meychü veshanghen hepak ngoihen shang hiüh kaok nyüke. Haanei-i dhe kü hiüh kaokpüyü vepalei shiangjing yahpü nangkü, haanei aokpüdangpü, haanei-i yü dhe kü nevai-i jaapa kü hadü hangha büm kü kaoknyüke.

Hiüh kaokpüyü shuongnyüü labpü shuohpü, aokpüdangpü hadü noknyüü kü labhen hüks vaishi nyupü. Haanei

ami ghong hüks jat hüks shei nyinghen shing. Haanei ami hiünglempüyü mechem diyei daihen shang hanghi nepongi daiaokhen medkü kaoknyüke. Nyüha dhü-i kaokpüyü yangnyu labhen jong hunyüke, Jatli haanei ami nyühanaü mechem pehe leiyei nyübüh bung luomhen shang,

haanei-i shao nella shem yemjü, shao haanei-i yü mechem nyü leihenshang hiüh kaok nyüke. Hiüh kaokpü hommei yemtien makshaai nevaijü shahnyüü lakkü nevühen shangmü kaoknyeih.

Hapakeiha lhachei longpü maanpü lhem longi dükkei nyupü hommei meyangpü Naga amei yangnyu labhen nyinghen nyuhüamteke. Hapa lhachei hommei bühpa jum nyuhijong jüloh-i nyinghen gohshi nyuteke.

NYIANGKUK

1. Daülangpü laangh : Kahvang laangh-a daülangpü.
 2. Moo : Hahying taümmei nyih dettei moopü.
 3. Diüngpü : Yembüm kü neaoknethangi nyupü.
 4. Hean meipü : Yiangnyu kü hean meishi nyupü
-

DÜKHEN

A. Pheepü shah kü lahtuh:

1. Nagaland kü Naga aüm beü-i nopü lhachei meheang?
2. Nya Naga aüm shing mehekei shongnyiü ang?
3. Nagaland-ei mepa ou lhachei longi shongnyiü vainya? Mellei hapa ou lhachei hadü hapa lei meihishau eehen?
4. Shahnyiü lhachei labpü mehe ang? Üam-ei zük kü shahnyiü fa shih-ei zük aokhen?
5. Haw-haw-veni shihpü lhachei Nagaland-ei mellei danghen?
6. Üam jat dhü-i hiüh kaokpü vanglem noteinya?
7. Paha dhü-i hiüh kaokpü shuongnyiü vaishi mehenang kü nonya?
8. Nyiüha dhü hiüh kaokpü pünyüvaishi mehenang kü nonya?

B. Jieüpü shah haüpteituh:

a. Shemkü voong shihpü hadü shüamnyiü
Y kei shihpü Nya shiangjing bakpü	a. Veshan-ei tokma kei.
b. Pahakü hiüh kaokpü	b. Moo ühpü
c. Nyiüha amma	c. Monglongshi, nenyiampü
wongkohshi.
d. Lüüngkü Ouvang bakpü	d. Daülangshemshe shi yongpü.
e. Shahnyiü Lhachei	e. Shennyiak kei yiangnyu.
f. Nyiüha-i hiüh kaokpü labpü	f. Ong nevaijü Konyak ong.

C. Jieüpü shahkü veikaok shihtuh

1. Nella hüki hanghabüm kü hiüh kaokpü
 - a. Benyiü pehe leijü.
 - b. Hampa lei nyiüha.
 - c. Benyiü hiüh kaokpü lei yiükha.

2. Naga jatli pahadhü haanei-i dhekü nevaijü jabakü hiüh kaokpüyü.

- a. Vepa shiangjing yahpü hadü chinghah pangshümpü vaijü.
- b. Büpa mechem shemyemhen shang.
- c. Mechem chingkü heanshu kohen shang.

3. Shahnyiü lhachei nyingnyoi eepüyü.

- a. Ching mübülei shem hadü ashak kü.
- b. Ching mübülei shem, pang, peeshaden paha ashak.
- c. Shiümeipa dhülei ashak.

4. Naga amei daüpülangpü labpü lhachei.

- a. Meyshang, shahnyiü hadü diü diü ai-i kahngpü bakpü.
- b. Diü diü ai-i kahngpü nyiühalei jabakü bakpü.
- c. V kei püü haongpü, shennyiak deiaei bakpü, nyiüha amma.

5. Chingshee shüamnyiü, pang peeshaden kü lhachei bakpü.

- a. Phaja-i lhachei hommei müghung hük hupü.
- b. Labpü gohshi lhachei dhü bakpü.
- c. Chingshu laphen jiülohpü huhen nangkü.

D. Niüngi Naga amei büyem küpü shem lhachei shih-ei baktuh. Niüngi mehekei hapa lhachei nevaijü ow japa nih-ei nyiangtuh.

E. Laailem kihikon kaümmei i yoshi yahaokhen hadü shah-angpü Naga nethe nella dhü yü laailem kihikon philemmei nyingpü manpü nyüpeih. Niüngei jat kü laailem kihikon philemmei nyingpü manpü shennyiak hük kei lhachei lei dei-ei hük baktuh shei niüngi dei-ei dangtuh.

Lhachei lei dei-ei baktuh hadü niüngi hapa dei-ei mükkei japa lekkei nyiangtuh, niüngi mehekei japa hadü hapa lei labpü meheang. Class lei hanteituh.

F. Shahmüg hayaoha vaishi nyupü shohlo i shahphong nyiangpü kü Essay shei enyeih. Hapa lei shahmüg kü jieüpu shahjang dhü shuohnyeih hüjoong nyiangbü i deihpü hadü judeih ao nyingaoknyeih. Essay nyiangpü kü lhem chem shungnyiü vaishi nyüpeih:

- **Shahsha appü:** shahmüg haleipü pahngei nyianghen.
- **Büm:** hapa lei essay kü nyupü shahmüg kü shenpü niüngei judeih nihei nyianghen.
- **Tohpü:** hapa lei niüngi shahmüg leiyei shaoüng nyianghen hadü niüngi nyiangpü halei tohhen. Niüngei essay halei tohpü vaihen.
Hapa hommei niüng kü sheühei hadü jieüshi essay nyiangakhen.
- Niüngei essay kü nepe i men hük shihhen.

Essay labpü hapakei.

Shahmüg: Ngelei küphü meeipü.

Küphü meeipüyü Kahvangeipü moihipan. Küphü meeipüyü yangnyu den kaümmei nyunyeih. Ngei lashiüh meeieyi küphü meeipü nyüpeih üpa kü ngei i ngelei küphü meeipü shei nyüknyeih. Ngelei küphü meeipü hadü ngei yü hashih mü pahngei küphü hih hadü jen küphü meeipü vaishi chemi longei daijü jen shenteipü wongkohei longnyeih. Jennei mongong hadü mongshang hepak beü hanteinyeih. Ngei i mechem sheühpü nahen shang ngelei küphü meeipü ngei mü jongkahan shei hinglemnyeih.

Ngelei küphü yü phahji kohpü shennyiak hadü longi nahshi nyüke. Benyiü laai kü longi meeishi nyüke hadü bung eyei class kü hean meeipü mon dangnyüke. Shejao benyiü hapa nangkü jangmeieyi nedeihnyih. Ngei school lei meeishi dükhen shing benyiü i ngei kü sheühnyeih hadü monglong hünnyeih. Üpai benyiü ponghen shang kaümmei i pamnyeih. Küphü meeipü diüngei nyuhen shingvaishi ngei diüngei phopnyeih. Jenni diüngei küphü meeipü kaümmei kü daovang kei deihhen.

Dükhen: Shuohei nyupü shahmüg dhü yahei essay shahjök 150 thahshi nyiangtuh. (Nyuhbü i shahmüg iü-ei laaivangh hanaü dhü i jeaokhen).

- Büyem vanglem kü dhüm shuohpü.
- Naga am shing Ouvang shongnyiü hük.

**STATE COUNCIL OF EDUCATIONAL
RESEARCH & TRAINING (SCERT)**

**STATE CENTRE OF
NAGALAND LANGUAGES (SCNL), DSE**

Iodine deficiency disorder is the single most common cause of preventable mental retardation and brain damage.

"Consume only Iodized Salt"